ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук

Кафедра психології

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня

БАКАЛАВР
за спеціальністю 053 *«Психологія»*

ЗАХАРОВА ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

Кваліфікаційна робота
допущена до захисту
Зав.кафедри: **Раєвська Я.М**.
«____»_____20__р.

Науковий керівник:
Лавлінський Р.О.,
канд. філософських
наук, доцент
Рецензент: Ширяєва Л.М.,
канд.психологічних наук,
професор

Київ 2026

Реєстрація

номер	дата, підпис лаборанта кафедри

Рекомендовано до захисту

підпис наукового керівника	ініціали, прізвище наукового керівника

Результат захисту

оцінка	дата захисту

Голова ЕК

підпис	ініціали, прізвище

Члени ЕК

підпис	ініціали, прізвище
підпис	ініціали, прізвище
підпис	ініціали, прізвище

Секретар ЕК

підпис	Д.В. Бур’ян ініціали, прізвище

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО

«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук

Кафедра психології

спеціальність *Психологія*

курс IV *(бакалаврат)*

ЗАВДАННЯ

на кваліфікаційну роботу бакалавра

ЗАХАРОВА ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

Тема роботи: **Соціально-психологічні фактори агресивної поведінки студентів**

Цільова установка: студенти ; вихідні дані: матеріали виробничої та переддипломної практики, навчальні посібники, монографії, методичні вказівки, ресурси інтернету, періодичні видання з теми дослідження.

1. Перелік графічного матеріалу 6 табл., 2 рис.
2. Консультанти по роботі (із зазначенням розділів):

Розділ	**Консультант (Прізвище, ініціали)**	**Підпис, дата**	
		Завдання видав	**Завдання прийняв**
Розділ 1	Лавлінський Р.О.		
Розділ 2	Лавлінський Р.О.		

3. Зміст роботи:

Вступ

Розділ 1. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки студентів

Розділ 2. Емпіричне дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки студентів

Висновок.

Список використаних джерел

Додатки

Календарний план виконання роботи

№ п/п	Етапи виконання роботи	Термін виконання	
		За планом	**Фактичний**
1.	Вибір теми і призначення наукового керівника кваліфікаційної роботи бакалавра.	червень 2025	червень 2025
2.	Затвердження теми кваліфікаційної роботи бакалавра.	липень 2025	Липень 2025
3.	Отримання завдання на проведення наукового дослідження та підготовка календарного плану виконання кваліфікаційної роботи бакалавра, затвердження його керівником.	жовтень 2025	жовтень 2025
4.	Збір та узагальнення матеріалу за темою роботи.	листопад 2025	листопад 2025
5.	Підготовка першого (чорнового) варіанту роботи і подання його на перевірку науковому керівнику.	грудень 2025	грудень 2025
6.	Доопрацювання тексту роботи з врахуванням зауважень наукового керівника, збагачення роботи додатковими дослідженнями, що проводилися під час переддипломної практики, і подання її на повторне читання.	січень 2026	січень 2026
7.	Подання кваліфікаційної роботи бакалавра на реєстрацію на кафедру, рецензування та написання відгуку науковим керівником.	лютий-березень 2026	лютий-березень 2026
8.	Підготовка до захисту кваліфікаційної роботи бакалавра на засіданні Екзаменаційної комісії.	травень 2026	травень 2026
9.	Захист виконаної кваліфікаційної роботи.	червень 2026	червень 2026

Дата видачі завдання _____

Науковий керівник _____ (Лавлінський Р.О.)

Завдання прийняв до виконання

здобувач _____ (Захарова О.В.)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 86 сторінок, 6 таблиць, 2 рисунки, 70 літературних джерел.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка студентів.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники, що зумовлюють або впливають на прояви агресивної поведінки у студентському середовищі.

У межах дослідження застосовано комплекс методів:

- *теоретичні методи:* аналіз, узагальнення та систематизація наукової літератури з теми;
- *емпіричні методи:* анкетування та психодіагностичні методики, серед яких:
  - ✓ опитувальник Басса–Даркі, що дозволяє дослідити рівень і структуру агресії за її основними формами (фізична, вербальна, непряма агресія, негативізм, підозріливість, образливість тощо);
  - ✓ методика діагностики рівня агресивності А. Ассінгера, яка дає можливість кількісно оцінити загальний рівень агресивності;
  - ✓ тест Г. Айзенка (EPQ) – для дослідження типологічних особливостей особистості (нейротизм, екстраверсія) як факторів, що можуть корелювати з агресією.
- *методи математичної статистики*: кількісна та якісна обробка результатів з використанням таких методів, кореляційний аналіз. Це забезпечує об'єктивність, достовірність та репрезентативність отриманих даних.

АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, СТУДЕНТИ, ПСИХОДІАГНОСТИКА, ПРОФІЛАКТИКА, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ

AGGRESSION, AGGRESSIVE BEHAVIOR, STUDENTS, PSYCHODIAGNOSTICS, PREVENTION, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS

ЗМІСТ

ВСТУП.....……7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ……11

1.1.Поняття агресивної поведінки в психологічній науці……..11

1.2.Аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки……..17

1.3. Особливості прояву агресивної поведінки в студентському середовищі….23

Висновки до розділу 1……..28

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ……30

2.1.Організація та методи дослідження……30

2.2. Аналіз результатів дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки студентів……36

2.3.Напрямки діяльності психолога з подолання агресивної поведінки студентів……45

Висновки до розділу 2……...53

ВИСНОВКИ……55

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……58

ДОДАТКИ……65

ВСТУП

Актуальність теми. Агресивна поведінка серед студентської молоді є однією з актуальних соціально-психологічних проблем сучасного суспільства. В умовах нестабільної соціально-економічної ситуації, інформаційного перенасичення, впливу соціальних мереж, поглиблення міжособистісних конфліктів та зниження якості комунікації зростає ризик проявів деструктивної поведінки у молодіжному середовищі. Студентський вік — це критичний період соціалізації, становлення моральних орієнтацій, формування цінностей, стилю спілкування, а також розвитку емоційної саморегуляції, що визначає схильність або опір до агресивних реакцій.

Проблема агресії як психологічного явища широко висвітлюється у працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Значний внесок у дослідження механізмів, форм та чинників агресивної поведінки зробили такі зарубіжні дослідники, як А. Бандура (соціально-когнітивна теорія агресії), З. Фрейд (психоаналітична концепція агресії), К. Лоренц (біоетологічний підхід), Л. Берковіц (фрустраційно-агресивна теорія), Д. Доллард, Р. Сірс та інші.

Серед українських учених, які досліджують агресивну поведінку, слід виділити Г. В. Ложкіна**,** який аналізує агресивність у контексті соціально-психологічної дезадаптації; Т. М. Титаренко, яка розглядає агресію у процесі особистісного розвитку; І. А. Зязюна — у межах педагогічної взаємодії; Березки С. В., Вінс В. А., Григор'євої О. В., Мазоха І. С., О. В. Кірієнко**,** С. Ставицької, Л. А. Перелігіної — щодо особистісних і середовищних чинників агресії в освітньому середовищі. Також значну увагу проблемі молодіжної агресії приділяють І. Д. Бех (у контексті морального розвитку особистості) та О. В. Сахно, яка вивчає емоційно-поведінкові девіації у студентства.

Таким чином, комплексне вивчення соціально-психологічних чинників агресивної поведінки студентів є необхідним як для глибшого розуміння причин цього явища, так і для розробки ефективних заходів профілактики та психокорекції.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка студентів.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники, що зумовлюють або впливають на прояви агресивної поведінки у студентському середовищі.

Мета роботи – дослідити соціально-психологічні фактори агресивної поведінки студентів та визначити їх вплив на інтенсивність і форми прояву агресії.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу з проблеми особливостей агресивності у студентському віці та соціально-психологічних чинників її прояву.
2. Здійснити емпіричне дослідження соціально-психологічних факторів агресивності серед студентів.
3. Визначити напрямки діяльності психолога з профілактики агресивності у студентів.

Гіпотеза дослідження. Припускається, що агресивна поведінка студентів зумовлена низкою соціально-психологічних факторів, зокрема: особливостями міжособистісної взаємодії, рівнем емоційної саморегуляції, соціальними впливами (груповим тиском, конфліктним середовищем) та індивідуально-типологічними особливостями особистості.

Методологічну основу дослідження становлять провідні наукові підходи сучасної психології, що дозволяють цілісно охопити складне соціально-психологічне явище агресії:

- *системний підхід***,** який передбачає розгляд агресивної поведінки як результату взаємодії індивідуальних, ситуативних та соціокультурних чинників у межах єдиної психологічної системи;
- *особистісно-орієнтований підхід***,** що акцентує увагу на індивідуальних особливостях студентів, їхньому емоційному стані, типі темпераменту, рівні тривожності, самооцінці та інших психічних характеристиках, які впливають на рівень агресивності;
- *діяльнісний підхід*, який дозволяє розглядати агресію як форму реакції, що формується у процесі взаємодії особистості з соціальним

середовищем, зокрема в умовах міжособистісної конкуренції, фрустрації чи соціального тиску.

У межах дослідження застосовано **комплекс методів:**

- *теоретичні методи:* аналіз, узагальнення та систематизація наукової літератури з теми;
- *емпіричні методи:* анкетування та психодіагностичні методики, серед яких:
  - ✓ опитувальник Басса–Даркі, що дозволяє дослідити рівень і структуру агресії за її основними формами (фізична, вербальна, непряма агресія, негативізм, підозріливість, образливість тощо);
  - ✓ методика діагностики рівня агресивності А. Ассінгера, яка дає можливість кількісно оцінити загальний рівень агресивності;
  - ✓ тест Г. Айзенка (EPQ) – для дослідження типологічних особливостей особистості (нейротизм, екстраверсія) як факторів, що можуть корелювати з агресією.
- *методи математичної статистики*: кількісна та якісна обробка результатів з використанням таких методів, кореляційний аналіз. Це забезпечує об'єктивність, достовірність та репрезентативність отриманих даних.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх безпосереднього застосування в освітньому середовищі. Зокрема:

- результати можуть бути використані практичними психологами, соціальними педагогами та кураторами академічних груп у закладах вищої освіти для ранньої діагностики агресивних тенденцій у студентів;
- на основі виявлених соціально-психологічних факторів агресії можна розробити психопрофілактичні програми, тренінги емоційної саморегуляції, соціально-психологічної адаптації, формування ненасильницької поведінки;
- зібрані емпіричні дані можуть бути використані для проведення подальших наукових досліджень у сфері психології молоді, зокрема

вивчення зв’язку агресії з тривожністю, самооцінкою, стилем виховання в родині, академічним середовищем тощо;

- матеріали дипломної роботи можуть слугувати практичним інструментом для оптимізації профілактичної та просвітницької роботи у ЗВО, спрямованої на поліпшення міжособистісних стосунків, розвиток емпатії, толерантності та конструктивної комунікації серед молоді.

Експериментальна база дослідження

Емпіричне дослідження проводилося на базі Міжрегіональної академії управління персоналом (м. Київ), де було обрано вибірку з 30 студентів заочної форми навчання спеціальності «Менеджмент» віком від 17–22 років.

Добір респондентів здійснювався випадковим способом, за умови добровільної участі та анонімності, з дотриманням етичних норм проведення психологічного дослідження. Учасники були поінформовані про мету дослідження та дали згоду на використання отриманих даних у наукових цілях.

Дослідження здійснювалося у формі індивідуального заповнення опитувальників, з використанням стандартизованих психодіагностичних методик. Зібрані результати стали основою для кількісного та якісного аналізу рівня агресивної поведінки та виявлення її соціально-психологічних чинників у студентському середовищі.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ

1.1. Поняття агресивної поведінки в психологічній науці

У психологічній науці [1; 17; 25; 34; 49; 53; 64] агресивна поведінка трактується як умисна дія, спрямована на завдання фізичної, психічної або моральної шкоди іншій особі, групі осіб або об’єкту.

На думку Мазохи І. С., агресія є багатогранним явищем, яке може набувати різних форм прояву — від відкритої фізичної агресії до тонких вербальних або пасивних форм протидії. Вона може бути реакцією на фрустрацію, образу, страх або домінування, а також цілеспрямованим інструментом для досягнення особистої вигоди [28].

За Berkowitz L., форми агресивної поведінки поділяються за різними критеріями, що дозволяє глибше зрозуміти її природу, механізми виникнення та прояву в конкретних життєвих ситуаціях. Така класифікація є основою для аналізу, діагностики й подальшої корекції агресивних реакцій, особливо у молодіжному середовищі[67].

1. За способом реалізації:

- Фізична агресія — безпосередній фізичний вплив на іншу людину або об’єкт: удари, штовхання, спричинення тілесних ушкоджень, псування майна тощо. У молодіжному середовищі це може бути як пряме насильство, так і участь у бійках, погрозах фізичної розправи.
- Вербальна агресія — проявляється у вигляді словесних образ, принижень, насмішок, саркастичних зауважень, крику, погроз. Це найпоширеніша форма агресії у студентському віці, оскільки її легше виправдати або приховати за «жартами» чи «реакцією на несправедливість».
- Емоційна (психологічна) агресія — включає ігнорування, маніпуляції, психологічний тиск, емоційне відсторонення,

демонстративне холодне ставлення. Вона менш помітна, але часто має тривалий і руйнівний вплив на особистість жертви.

2. За спрямованістю:

- Гетероагресія — агресія, спрямована назовні, на інших людей або об’єкти. Це найпоширеніший тип, який проявляється у вигляді нападів, словесних конфліктів, актів помсти чи руйнування.
- Автоагресія — агресивна поведінка, спрямована на себе. Вона може мати форму самозвинувачення, приниження себе, самоізоляції, навмисного завдання шкоди собі (наприклад, тілесні ушкодження, розлади харчової поведінки, ризикована поведінка), аж до суїцидальних думок чи дій. Автоагресія часто виникає на тлі емоційного виснаження, відчуття безсилля, невизнання.

3. За мотивацією:

- Реактивна (імпульсивна) агресія — виникає як безпосередня емоційна відповідь на фрустрацію, образу, загрозу чи конфлікт. Вона є афективною, часто неконтрольованою, і має захисний або компенсаторний характер. Студенти можуть проявляти її в умовах стресу, оцінювання, конфліктів з однолітками чи викладачами.
- Інструментальна (цілеспрямована) агресія — раціональна і свідома форма агресії, яка використовується як засіб досягнення певної мети (влада, контроль, помста, маніпуляція). Наприклад, у студентському середовищі це може бути знецінення когось для підняття власного статусу в групі.

4. За характером прояву:

- Пряма (відкрита) агресія — безпосередньо спрямована на об’єкт, супроводжується явними проявами (словесна атака, фізичний вплив, крик, демонстративна поведінка). Часто супроводжується публічністю і викликом до конфлікту.

- Непряма (опосередкована) агресія — здійснюється не безпосередньо, а через третіх осіб або опосередковані дії. Наприклад, розповсюдження чуток, саботаж, ігнорування, створення ворожої атмосфери. У молодіжному середовищі непряма агресія є поширеною через її "соціально прийнятну" форму.

Ця багатокомпонентна класифікація дозволяє не лише виявити рівень і тип агресії, а й зрозуміти її функції у конкретному контексті.

У студентському віці агресія часто виконує психологічну функцію самозахисту, компенсації дефіцитів, або формується під впливом групових норм, тому для її ефективної профілактики важливо враховувати всі вищенаведені параметри.

У психологічній науці існує низка фундаментальних теорій, які пояснюють природу агресивної поведінки з різних позицій — біологічної, психодинамічної, соціальної та когнітивної. Найбільш значущими серед них є концепції З. Фрейда, К. Лоренца, А. Бандури та Л. Берковіца.

З. Фрейд у рамках психоаналітичної теорії розглядав агресію як прояв глибинних несвідомих потягів людини. Він пов’язував її з дією інстинкту смерті — танатосу, який врівноважує життєвий інстинкт — ерос.

Агресія, за Фрейдом, є невід’ємною частиною внутрішньої психічної енергії, яка може спрямовуватися як назовні, так і всередину особистості. Вона вивільняється у відповідь на соціальні обмеження, внутрішні конфлікти, фрустрацію або придушення бажань.

Фрейд підкреслював, що агресія часто набуває прихованих форм і може проявлятися через механізми психологічного захисту, такі як проєкція, зміщення чи сублімація.

К. Лоренц, представник біоетологічного підходу, вважав агресію природженим механізмом, закладеним у біологічній природі людини. На його думку, агресивна поведінка має адаптивне значення, оскільки забезпечує виживання виду, боротьбу за ресурси, територію, статус і домінування. Лоренц стверджував, що агресивна енергія накопичується всередині організму й

потребує періодичної «розрядки». У суспільстві, де природні канали агресії блокуються соціальними нормами, можуть виникати небезпечні форми її прояву. Таким чином, агресія розглядається як біологічно запрограмована, але соціально регульована форма поведінки.

Альберт Бандура розробив соціально-когнітивну теорію агресії, яка стала однією з найвпливовіших у сучасній психології. Він доводив, що агресія не є виключно вродженою, а формується через соціальне навчання. Люди засвоюють агресивні моделі поведінки, спостерігаючи за іншими — батьками, однолітками, героями фільмів, медіа-персонажами. Важливу роль відіграє підкріплення: якщо агресивна дія приносить вигоду або залишається безкарною, ймовірність її повторення зростає. Бандура також наголошував на ролі когнітивних процесів — самоконтролю, моральної оцінки, виправдання насильства. Агресія, таким чином, є результатом взаємодії поведінкових моделей, соціального середовища та особистісних переконань.

Леонард Берковіц розвинув теорію фрустрації–агресії, згідно з якою агресія виникає як реакція на перешкоди в досягненні значущої мети. Первісно ця теорія (Д. Доллард та ін.) стверджувала, що кожна фрустрація неминуче веде до агресії. Однак Берковіц уточнив, що не всяка фрустрація викликає агресивну реакцію: вона залежить від емоційного стану, соціальних норм, індивідуальних установок і ситуаційних сигналів. Він увів поняття «агресивних стимулів», які можуть активізувати агресивну поведінку (наприклад, зброя, провокаційні слова, атмосфера конфлікту). Таким чином, агресія розглядається як результат поєднання фрустрації та соціально-психологічних умов.

Комплексний аналіз цих концепцій дозволяє глибше зрозуміти багатофакторну природу агресивної поведінки, особливо в контексті студентського віку, де поєднуються біологічні, соціальні та психологічні передумови.

Качмар О. розглядає агресивну поведінку як багаторівневе соціально-психологічне явище, що поєднує особистісні, ситуаційні та культурно-соціальні компоненти. Агресія, зазначає автор, є не лише результатом індивідуальних

властивостей, а й наслідком взаємодії особистості з конкретним соціальним середовищем [23].

Вітчизняні науковці [2; 18; 23; 31; 43; 59; 60] підходять до вивчення агресивної поведінки з урахуванням як соціокультурних умов розвитку українського суспільства**,** так і індивідуально-психологічних детермінант особистості**.**

У сучасній українській психології [4; 15; 26; 34; 42; 56; 61] агресія розглядається не лише як емоційна реакція чи форма поведінки, але й як складний соціально-психологічний феномен, що формується під впливом середовища, виховання, ціннісних орієнтацій, рівня саморегуляції та соціальної адаптації молоді.

Так, Гранде К. Л. трактує агресію як прояв дезадаптивної поведінки, що виникає у відповідь на порушення соціально-психологічної рівноваги особистості. Дослідник наголошує, що агресивність часто формується під впливом фрустраційних ситуацій, внутрішніх конфліктів, низького рівня самооцінки та деформацій у структурі Я-концепції. У студентському середовищі, за Гранде К., агресія може виступати способом психологічного захисту або реакцією на соціальну напругу[13].

Галян І., Нестерук С., розглядаючи агресію у контексті загального психічного розвитку, підкреслюють роль онтогенетичних чинників. На їх думку, агресивна поведінка може бути наслідком недостатньої сформованості механізмів саморегуляції, емоційної нестійкості, порушень соціалізації та дефіциту позитивного міжособистісного досвіду. Агресія, таким чином, постає як результат складної взаємодії внутрішніх психологічних процесів і зовнішніх соціальних умов[10].

Березка С. В. аналізує агресію у молодіжному середовищі як прояв когнітивних викривлень, труднощів у міжособистісному спілкуванні, конфліктності та впливу сучасного інформаційного простору. Вчена звертає увагу на те, що агресивність студентів може посилюватися через негативні соціальні моделі, субкультурні впливи, популяризацію насильства у медіа та зниження культури конструктивного діалогу[3].

Особливу увагу морально-ціннісним аспектам агресії приділяє Голярдик Н. А., яка розглядає її як наслідок деформації ціннісно-нормативної сфери особистості. Науковець підкреслює, що агресивна поведінка часто пов’язана з недостатнім рівнем морального розвитку, порушенням внутрішніх етичних регуляторів та ослабленням гуманістичних орієнтирів у молодіжному середовищі[12].

У працях Вахоцької І. агресія розглядається як компонент кризової поведінки особистості в умовах соціальної нестабільності. Дослідниця акцентує увагу на екзистенційних чинниках, таких як втрата життєвих сенсів, переживання ізоляції, безпорадності та невизначеності майбутнього. У студентському віці ці фактори можуть провокувати внутрішню напругу, яка проявляється у формі агресивних реакцій[6].

Крім того, у сучасній українській психології проблему агресивної поведінки також досліджують Сіроха Л. В. [49], яка аналізує вплив соціального середовища та комунікативних труднощів на поведінкові девіації молоді, а також Туревич О., яка наголошує на значенні виховного та освітнього простору у формуванні конструктивних моделей взаємодії[57].

Таким чином, вітчизняний підхід до агресивної поведінки студентів характеризується комплексністю та орієнтацією на соціально-психологічні умови розвитку особистості.

Українські дослідники [5; 18; 37] підкреслюють, що агресія у молодіжному середовищі є результатом взаємодії індивідуальних психологічних особливостей, соціального контексту та морально-ціннісних орієнтирів сучасної молоді.

Отже, поняття агресивної поведінки в психології має багатофакторний характер. Його інтерпретація залежить від теоретичного підходу, культурного контексту та конкретних умов соціального функціонування особистості. У межах дослідження агресивності студентської молоді особливо важливо враховувати специфіку вікової кризи, групових впливів, академічного тиску та змін у системі цінностей сучасної молодої людини.

1.2.Аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки

На думку Чебикіна О., агресивна поведінка, як соціально-психологічне явище, формується під впливом цілого комплексу чинників, що охоплюють як внутрішньоособистісні характеристики, так і зовнішні соціальні впливи. Саме взаємодія цих чинників зумовлює як інтенсивність, так і характер прояву агресії в конкретних соціальних ситуаціях, особливо в умовах молодіжного, студентського середовища[59].

Чебикін О. зазначає, що до основних соціально-психологічних чинників агресії належать[59]:

*Міжособистісні конфлікти***.** Це один із найпоширеніших та найактуальніших соціально-психологічних чинників, що провокує агресивну поведінку, особливо у молодіжному середовищі. У студентському віці, який характеризується підвищеною емоційною вразливістю, тенденцією до самоствердження та соціальною активністю, міжособистісні конфлікти можуть виникати навіть на незначному ґрунті й набувати гострих емоційних форм.

Основою конфліктів часто є незадоволеність базовими соціальними потребами: у визнанні, пошані, соціальній підтримці, позитивному сприйнятті з боку значущих осіб (викладачів, одногрупників, друзів). Якщо ці потреби не реалізуються або ігноруються, виникає фрустрація, що нерідко проявляється у вигляді агресивних реакцій.

За визначенням Чебикіна О., особливо небезпечними є ситуації:

- змагання за лідерство або авторитет у студентській групі;
- порушення правил спілкування**,** ієрархії, групових очікувань;
- порівняння себе з іншими (успішнішими, більш популярними студентами), що знижує самооцінку та стимулює агресію як захисну реакцію;
- конкуренція в навчанні (суперництво за оцінки, стипендії, участь у проєктах) — часто породжує психоемоційну напругу, яка не завжди конструктивно розряджається[59].

У таких умовах конфлікти можуть переростати у вербальну агресію — образи, сарказм, глузування, словесні провокації, або навіть у фізичну агресію, особливо в неформальних умовах (гуртожиток, молодіжне середовище поза навчанням).

За даними досліджень Чухрій І. В., у студентів із незбалансованим типом темпераменту, завищеним рівнем тривожності, низькою емпатією та деформованою Я-концепцією ймовірність агресивного реагування на міжособистісні конфлікти зростає в рази[60].

Особливу роль у розвитку агресії відіграють стереотипи спілкування, відсутність навичок конструктивного розв'язання конфліктів, нездатність до рефлексії, а також неадекватне сприйняття намірів інших (наприклад, інтерпретація нейтральної поведінки як ворожої).

Таким чином, міжособистісні конфлікти в студентському середовищі виступають значущим чинником активізації агресивної поведінки, особливо за умов соціальної нестабільності, відсутності ефективної психологічної підтримки та низького рівня емоційної культури.

• *Груповий тиск і соціальна напруга*. У межах студентського колективу, як і будь-якої соціальної групи, групові норми, очікування та неформальні правила поведінки мають значний вплив на особистість. У молодіжному середовищі, де потреба у належності до групи є особливо сильною, груповий тиск може стати визначальним чинником у формуванні поведінки — зокрема агресивної.

Груповий тиск, на думку Осіпцова А. В., виявляється в непрямому чи прямому примусі дотримуватися норм, прийнятих у колективі, навіть якщо вони суперечать особистим переконанням. Якщо в групі домінує агресивна, зневажлива або саркастична манера спілкування, то нові учасники, аби зберегти «своє місце» в ній, асимілюють ці моделі поведінки. Агресія в такому контексті може розглядатися як:

- допустима норма;
- інструмент підвищення статусу;
- засіб уникнення ізоляції чи приниження[37].

Особливо небезпечною є ситуація, коли агресивні прояви винагороджуються (сміх, підтримка, схвалення групи), що підкріплює й закріплює ці моделі поведінки у свідомості індивіда.

Крім того, соціальна напруга в групі — часті конфлікти, конкуренція, внутрішньогрупове суперництво, брак довіри чи підтримки — створює високий емоційний тиск**.** За таких умов агресія може проявлятися як форма психологічного розвантаження**,** «вихід» для негативних емоцій, накопиченої фрустрації чи незадоволення.

Качмар О. вказує, що в умовах групової динаміки відбувається редукція особистої відповідальності (ефект «розчинення в групі»), внаслідок чого індивіди частіше дозволяють собі поведінку, на яку не наважилися б у ситуації один на один. На думку авторки, це може призводити до:

- психологічного насильства (булінг, ігнорування, приниження);
- вербальної агресії (публічне осміювання, глузування);
- соціального відторгнення (виключення з групи, бойкот) [23].

Таким чином, груповий тиск і соціальна напруга створюють середовище, у якому агресія перестає сприйматися як девіація, а навпаки — може слугувати механізмом адаптації до групових вимог. Ці чинники мають вирішальне значення для формування та закріплення агресивної поведінки у студентському віці, особливо за відсутності зрілої системи цінностей, самостійності мислення та навичок протистояти соціальному тиску.

У своїх дослідженнях Лісовенко А. Ф. [26] характеризовала низький рівень емпатії та моральної саморегуляції як соціально-психологічний чинник агресії:

• Низький рівень емпатії та моральної саморегуляції. Один із ключових чинників, що сприяє розвитку агресивної поведінки, — це дефіцит емпатії та недостатній розвиток механізмів морального самоконтролю. Емпатія — це здатність розпізнавати, розуміти та співпереживати емоційному стану іншої людини. Саме вона є основою для формування гуманістичного ставлення, етичних норм взаємодії, соціально прийнятної поведінки.

У разі зниженого рівня емпатії людина:

- менше усвідомлює, що її дії можуть завдати шкоди іншому;
- не здатна ідентифікувати емоційний стан співрозмовника, зокрема біль, страх, сором;
- втрачає здатність до регуляції власних агресивних імпульсів, оскільки відсутній «гальмівний механізм» морального дискомфорту.

Це особливо актуально у студентському віці, коли триває процес формування системи цінностей, моральних переконань і особистісних установок. Молодь із неусталеними етичними орієнтирами, низькою культурою емоційної виразності, часто має труднощі в адекватному розпізнаванні як власних, так і чужих почуттів. Це створює передумови для імпульсивних реакцій, які не коригуються внутрішніми моральними обмеженнями.

Самарай Л. зазначає, також на низький рівень емпатії та саморегуляції значно впливає:

- негативний досвід соціального відторгнення, приниження, булінгу — у таких випадках особистість може втратити чутливість до емоцій інших, сприймати агресію як «норму»;
- емоційне вигорання або хронічний стрес, які притупляють здатність до співпереживання та посилюють цинізм;
- вплив медіа та соціальних мереж, де агресія часто тривіалізується або подається як «ефективна» модель поведінки[45].

Моральна саморегуляція, у свою чергу, базується на сформованій внутрішній системі заборон, принципів, здатності до самокритики. Якщо вона недостатньо розвинена — особистість схильна виправдовувати власну агресію, звинувачувати інших у провокуванні конфлікту або сприймати агресивні дії як «справедливу відповідь».

На думку Самарай Л., саме деформація морально-ціннісної сфери особистості веде до зниження контролю над деструктивними імпульсами та формування агресії як «допустимого» способу реагування[45].

Таким чином, низький рівень емпатії та моральної саморегуляції є критично важливими чинниками, які не лише знижують чутливість до насильства, але й послаблюють механізми контролю за власною поведінкою, сприяючи формуванню агресивних моделей взаємодії у студентському середовищі.

Вплив медіа, особливо віртуального середовища. У сучасному суспільстві, зокрема серед молоді, медіа — насамперед соціальні мережі, відеоконтент, комп'ютерні ігри, стримінгові сервіси — є не лише джерелом інформації, а й потужним засобом соціалізації, формування уявлень про норми поведінки, допустимі реакції, авторитетні моделі. Віртуальний простір суттєво впливає на емоційний стан, світогляд і поведінкові стратегії молодих людей.

Особливо актуальним є вплив медіа, які містять сцени насильства, жорстокості, приниження, що часто подаються як розвага, спосіб вирішення конфліктів або навіть героїзуються. Такий контент сприяє моделюванню агресивної поведінки.

Згідно з соціально-когнітивною теорією А. Бандури, люди схильні засвоювати поведінкові моделі шляхом спостереження, особливо якщо:

- ці моделі є емоційно насиченими;
- герої, які поводяться агресивно, не зазнають покарання або навіть отримують винагороду (визнання, перемогу, популярність);
- спостерігач ідентифікує себе з персонажем — за віком, цінностями або стилем поведінки.

У таких умовах агресивна модель поведінки може сприйматися як соціально прийнятна або ефективна. Постійний перегляд агресивного контенту призводить до:

- зниження емоційної чутливості до насильства (ефект десенсибілізації);
- формування толерантності до агресії як частини повсякденності;

- послаблення внутрішніх моральних бар'єрів щодо застосування сили або приниження іншого.

Окрім того, інтерактивна природа комп'ютерних ігор (особливо шутерів, ігор із бойовими сценаріями) підсилює ефект навчання через дію**:** гравець сам виконує агресивні дії, що поглиблює зв'язок між стимулом і реакцією. Молодь, яка перебуває у вразливому віці (з формуванням ідентичності, нестабільною самооцінкою), є особливо чутливою до таких впливів.

Самойленко М. Ю. зазначає, що **с**оціальні мережі також можуть слугувати платформою для проявів вербальної агресії, кібербулінгу, хейту, тролінгу, які сприймаються як «нормальні» форми комунікації. Віртуальна анонімність та відсутність безпосередньої відповідальності знижують внутрішній контроль, посилюючи готовність до агресивних дій[46].

Таким чином**,** медіа та віртуальне середовище не лише відображають**,** а й формують агресивні стереотипи поведінки**,** особливо серед молоді, яка активно споживає цифровий контент. Це вимагає не лише медіаграмотності, а й розвитку критичного мислення, емоційного інтелекту та етичної свідомості у студентів як засобу профілактики агресії.

Туревич О. також виділяє с*імейні та виховні умови:* агресивність часто має корені у дитячому досвіді, зокрема при наявності жорсткого контролю, покарань, фізичного чи психологічного насильства. Авторитарний стиль виховання, відсутність емоційного контакту, подвійні стандарти та неконсистентне ставлення з боку батьків можуть сформувати агресивний стиль реагування на зовнішній світ[57].

На думку Сушик Н. соціальна ізоляція, відчуження, булінг призводять до відчуття безсилля, тривожності, фрустрації, що, у свою чергу, може трансформуватися в агресію як спосіб самоствердження чи «помсти» за пережиті приниження. У студентському середовищі це може проявлятися як у вигляді агресії щодо конкретних осіб, так і в пасивно-агресивних формах (ігнорування, сарказм, тролінг у соціальних мережах тощо) [53].

Згідно з дослідженнями А. Бандури, саме соціальне навчання відіграє ключову роль у формуванні агресивної поведінки, а відсутність негативних

наслідків за агресивні дії (в ігровому, медійному чи реальному середовищі) сприяє їх повторенню. Особливо вразливою у цьому контексті є молодь, яка ще не має сформованих механізмів критичного мислення та морального самоконтролю.

Вітчизняні вчені, зокрема Шевченко С. В. [61] та Юдіна А. В. [64], підтверджують, що соціальна нестабільність, зниження значущості гуманістичних цінностей, девальвація авторитету соціальних інституцій (держави, освіти, сім'ї) сприяють посиленню агресивності в суспільстві загалом і серед молоді зокрема. Титаренко розглядає агресію як реакцію на глибоке внутрішнє невдоволення, фрустрацію і втрату життєвих орієнтирів, що типово для молоді, яка шукає себе в умовах соціальних трансформацій.

Пліско Є., досліджуючи механізми формування поведінкових девіацій, акцентує увагу на таких чинниках, як соціальна напруга, дефіцит конструктивної комунікації, вплив неблагополучного середовища, що спонукають молодь до застосування агресії як механізму подолання внутрішньої напруги або прояву протесту[38].

Таким чином, аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів свідчить про те, що агресивна поведінка має багатофакторне походження, де поєднуються індивідуальні риси особистості з особливостями соціального середовища. Саме соціально-психологічні чинники створюють фон, на якому розвиваються агресивні тенденції, особливо у вразливі періоди життєвого шляху, до яких належить студентський вік.

1.3. Особливості прояву агресивної поведінки в студентському середовищі

Студентський вік (приблизно від 17 до 23 років) є надзвичайно динамічним і водночас уразливим періодом особистісного становлення, який супроводжується інтенсивними процесами психічного, емоційного та соціального розвитку. Молодь цього віку активно включається в нові види діяльності, виходить за межі родинного впливу, формується як самостійний суб'єкт соціальної взаємодії. Основними психологічними завданнями цього вікового етапу є: пошук ідентичності, формування автономності,

самоактуалізація, вибір життєвого шляху, усвідомлення власної ролі в суспільстві.

На думку Туревич О., цей період супроводжується психоемоційною нестабільністю, схильністю до афективних реакцій, частими коливаннями настрою, пошуком сенсу і неоднозначними переживаннями щодо майбутнього. Водночас молоді люди перебувають під постійним впливом зовнішніх соціальних очікувань — з боку батьків, викладачів, однолітків, суспільства в цілому. Це може вступати в суперечність із внутрішніми потребами та цінностями, що ще тільки формуються, і створювати внутрішній конфлікт, який часто виражається через напругу, агресію, опозиційність або соціальну апатію[57].

Як зазначають психологи [5; 39; 56], особливу роль відіграють соціальні контакти, які стають провідною сферою самореалізації. У студентському віці міжособистісні взаємини значною мірою впливають на самооцінку, самосприйняття, почуття належності. Якщо молода людина стикається з неприйняттям, соціальною ізоляцією або невизнанням, це може викликати фрустрацію, емоційну напругу та, відповідно, агресивну реакцію як спосіб самозахисту або компенсації.

Також варто враховувати, що студентське середовище є соціально неоднорідним, насиченим емоційними подразниками, суперечливими впливами, високими вимогами та очікуваннями. Це середовище часто не гарантує стабільності, а тому створює ризики для формування агресивної або дезадаптивної поведінки, особливо за умов недостатньо сформованих механізмів емоційної саморегуляції та дефіциту соціально-психологічної підтримки.

Таким чином, студентський вік — це період високого психологічного навантаження, в якому потреба у самоствердженні, прийнятті та розумінні часто конкурує з внутрішніми суперечностями, тривожністю і стресом, що створює ґрунт як для конструктивного особистісного зростання, так і для ризику виникнення агресивних форм поведінки у взаємодії з оточенням.

На думку Саннікової О. П., серед основних особливостей прояву агресивної поведінки у студентському середовищі можна виокремити:

- Високий рівень конкуренції та стресових ситуацій: навчальна діяльність, екзаменаційний тиск, постійне оцінювання, боротьба за стипендії, визнання в групі чи серед однолітків можуть провокувати фрустрацію та напругу. При відсутності навичок конструктивного подолання стресу така напруга часто виливається у вербальну чи пасивну агресію.
- Вплив референтної групи: студентська група, спільнота в гуртожитку, кола за інтересами або соціальні мережі виступають як потужні агенти соціалізації. Молоді люди прагнуть бути прийнятими, що іноді вимагає наслідування норм агресивного самоствердження. У таких умовах групові норми можуть або сприяти адаптації, або навпаки — легітимізувати агресивні прояви.
- Ігнорування емоційних труднощів: у багатьох закладах освіти досі недостатньо розвинена система психологічної підтримки, а звернення до психолога стигматизується. Через це молоді люди часто замовчують внутрішні конфлікти або емоційний дискомфорт, що з часом трансформується в вибухові реакції, агресивні висловлювання чи деструктивні дії щодо себе чи інших.
- Поширеність вербальної та непрямої агресії: сарказм, образи, цькування (булінг), глузування, тролінг у соцмережах, маніпулятивні комунікації, психологічний тиск, ігнорування — ці форми агресії менш очевидні, але мають не менше руйнівний вплив. Вони часто сприймаються як норма студентського спілкування, що ускладнює їх виявлення та профілактику.
- Дефіцит емоційної саморегуляції: на цьому етапі життя молодь ще не завжди має сформовані навички керування емоціями, зокрема в ситуаціях конфлікту, що призводить до імпульсивної поведінки, часто з агресивним забарвленням[47].

У дослідженнях Мазохи І. С. зазначено, що агресивна поведінка студентів часто має психосоціальне походження — як реакція на фрустрацію базових потреб, зокрема в самореалізації, визнанні, повазі, а також як механізм

психологічного захисту особистості в умовах соціальної нестабільності чи міжособистісної дезадаптації. За її висновками, студентська агресія може виконувати компенсаторну функцію, спрямовану на подолання почуття тривожності, невпевненості, низької самооцінки та дефіциту соціального прийняття. У таких випадках агресія стає своєрідною відповіддю на неможливість конструктивного вирішення внутрішніх і зовнішніх конфліктів[28].

Т. А. Каткова С. В. Мельнікова у своїх наукових працях наголошують, що кризовий характер сучасного соціального середовища, девальвація моральних цінностей, зниження рівня довіри до соціальних інститутів, а також слабкість механізмів соціальної підтримки молоді створюють передумови для поширення агресивної поведінки як соціально прийнятної чи навіть захисної моделі. Дослідники підкреслюють, що зниження якості комунікативної культури, втрата етичних орієнтирів, зростання емоційної ізольованості — це ті соціальні фактори, які провокують перехід від конструктивного до агресивного способу взаємодії в молодіжному середовищі[21].

Таким чином, агресивна поведінка у студентському віці не є винятковим чи патологічним явищем, а, радше, адаптивною відповіддю на виклики сучасного соціального контексту. Її поява обумовлена комплексом психологічних, міжособистісних і соціальних чинників, які діють одночасно. Зважаючи на це, важливим завданням сучасної психології та освіти є своєчасне виявлення агресивних тенденцій, формування у студентів навичок емоційної саморегуляції, емпатії та ненасильницької комунікації, а також створення безпечного, підтримувального освітнього середовища, здатного задовольняти не лише академічні, а й психосоціальні потреби молоді.

Профілактика агресивної поведінки у студентському віці потребує комплексного, системного підходу, який враховує вікові особливості, соціальний контекст, рівень емоційного розвитку та психологічну зрілість молоді. Агресія в цьому віці не завжди є свідомою деструктивною установкою — часто вона виступає реакцією на фрустрацію, внутрішню напругу або

соціальну дезадаптацію, тому надзвичайно важливо не лише знижувати її прояви, а й працювати з причинами.

На думку Вахоцької І., ефективна профілактика агресії передбачає реалізацію кількох взаємодоповнюючих напрямів:

- *Психопросвітницька робота*. Важливою складовою є проведення тренінгів і семінарів, спрямованих на формування емоційного інтелекту, розвиток саморегуляції, стресостійкості, асертивної поведінки (вміння виражати себе без порушення прав інших). Такі програми допомагають студентам усвідомити власні емоції, конструктивно виражати гнів або роздратування, знижуючи ризик агресивних спалахів.
- *Корекційні програми*. У роботі з агресивними проявами доцільно застосовувати індивідуальне та групове психологічне консультування, арт-терапевтичні методики, які сприяють безпечному емоційному розвантаженню, та когнітивно-поведінкову терапію, спрямовану на зміну дисфункціональних установок, формування альтернативних моделей поведінки. За потреби можуть застосовуватись техніки релаксації, візуалізації, а також щоденники емоцій.
- *Групова робота*. Проведення тренінгів комунікативної взаємодії, програм з розвитку емпатії, терпимості, довіри у студентському колективі сприяє створенню атмосфери психологічної безпеки, що істотно знижує вірогідність міжособистісних конфліктів та проявів агресії. Студенти, які почуваються прийнятими, рідше вдаються до деструктивних форм самоствердження.
- *Створення сприятливого психологічного клімату у ЗВО***.** Психологічна безпека та підтримка з боку викладачів, адміністрації, кураторів відіграють ключову роль у регуляції поведінки студентів. Наявність працюючої психологічної служби, відкритість до діалогу, чіткі етичні норми поведінки у навчальному закладі знижують рівень напруги і конфліктності.
- *Соціальна активність як превенція агресії*. Участь студентів у волонтерських, культурних, спортивних, соціальних ініціативах

забезпечує можливість реалізації внутрішніх потреб — у визнанні, самоствердженні, приналежності — в конструктивний спосіб. Такі форми активності знижують ризик девіантної поведінки, сприяють зростанню самооцінки, розвитку співпереживання та відповідальності.

Згідно з підходом І. Д. Беха, виховання моральної особистості є стратегічним засобом профілактики агресії. Дослідник наголошує, що ефективною є інтеграція ціннісних орієнтирів, моральних норм і гуманістичних ідеалів у навчальний процес, що передбачає не лише викладання, а й особистісний приклад педагогів.

Галян І., Нестерук С. акцентують на необхідності інституційного закріплення ролі психолога в освітньому середовищі. На їх думку, психолог повинен бути не лише кризовим інтервентом, а постійним учасником освітнього процесу: проводити моніторинг емоційного стану студентів, організовувати профілактичні заходи, брати участь у педагогічних радах, де розглядаються питання соціально-психологічного клімату[10].

Таким чином, ефективна профілактика та подолання агресивної поведінки студентів вимагає міждисциплінарної взаємодії — психологів, викладачів, адміністрації, самих студентів.

Лише комплексний підхід, що включає психологічну допомогу, морально-етичне виховання, створення безпечного середовища та активну участь молоді у соціальному житті, дозволяє формувати стійкі антагоністи агресії — самоповагу, емпатію, відповідальність і культуру спілкування.

Висновки до розділу 1

У межах першого розділу було здійснено теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки студентської молоді з урахуванням вітчизняних та зарубіжних наукових підходів. Отримані результати дозволяють зробити такі узагальнення:

1. Агресивна поведінка в психологічній науці розглядається як цілеспрямована дія, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині або об’єкту. Вона є багатофакторним явищем, що формується під впливом як

внутрішньоособистісних, так і соціально-контекстуальних чинників. Агресія може бути фізичною, вербальною, емоційною; прямою або непрямою; реактивною або інструментальною.

2. Класичні підходи до розуміння природи агресії демонструють її багатогранність: З. Фрейд трактував її як прояв інстинкту смерті; К. Лоренц — як еволюційно запрограмовану поведінку; А. Бандура — як результат соціального навчання; Л. Берковіц — як реакцію на фрустрацію, посилену соціальними умовами. Комплексний аналіз цих теорій створює підґрунтя для глибшого розуміння агресії у студентському віці.

3. Серед основних соціально-психологічних чинників агресивної поведінки студентів виокремлено: міжособистісні конфлікти, груповий тиск, низький рівень емпатії та моральної саморегуляції, вплив медіа, негативні сімейні умови, соціальна ізоляція, булінг тощо. Всі ці фактори мають взаємозв’язок і можуть посилювати один одного, створюючи комплексне агресогенне середовище.

4. Студентський вік є сенситивним періодом для формування поведінкових стратегій. Психоемоційна нестабільність, конкуренція, потреба в самоствердженні, фрустрація соціальних потреб, вплив групових норм і зниження рівня соціальної підтримки — все це сприяє появі агресивних тенденцій. Агресія у цьому віці нерідко виконує функцію захисту, компенсації або адаптації до складного соціального середовища.

Таким чином, результати теоретичного аналізу підтверджують, що агресивна поведінка студентів є наслідком складної взаємодії індивідуальних, соціальних та психологічних факторів. Це створює необхідність для проведення емпіричного дослідження з метою глибшого розуміння механізмів її формування та розробки ефективних заходів профілактики і корекції.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ

2.1. Організація та методи дослідження

Сучасні соціальні умови, що характеризуються підвищеним рівнем стресогенності, інформаційного навантаження та соціальної напруженості, актуалізують проблему агресивної поведінки в молодіжному середовищі. Студентський вік є важливим етапом особистісного становлення, формування системи цінностей, моделей поведінки та міжособистісної взаємодії. У цей період можуть загострюватися емоційні реакції, підвищуватися рівень тривожності та конфліктності, що створює передумови для проявів агресії.

Емпіричне дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки студентів спрямоване на виявлення взаємозв’язків між рівнем агресивності та індивідуально-психологічними характеристиками особистості, зокрема темпераментальними особливостями, емоційною стабільністю та особливостями міжособистісної взаємодії. Визначення таких факторів дозволяє не лише поглибити теоретичне розуміння проблеми, але й обґрунтувати практичні напрями профілактичної та корекційної роботи.

У межах даного розділу представлено організацію та методику дослідження, характеристику вибірки, аналіз отриманих результатів і їх інтерпретацію.

Метою емпіричного етапу дослідження є виявлення рівня агресивної поведінки у студентської молоді та вивчення взаємозв’язку між проявами агресії та соціально-психологічними чинниками, які можуть її зумовлювати.

Завдання емпіричного дослідження:

1. Провести психодіагностичне обстеження студентів з метою визначення рівня їхньої агресивності.
2. Дослідити індивідуально-психологічні особливості студентів (екстраверсію, нейротизм, психотизм, рівень соціальної бажаності відповідей).

3. Визначити рівень прояву різних форм агресії (вербальної, фізичної тощо).

4. Здійснити кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.

5. Встановити наявність та характер взаємозв'язків між рівнем агресивності та соціально-психологічними характеристиками особистості.

6. Проінтерпретувати отримані результати та визначити соціально-психологічні фактори агресивної поведінки студентів.

Для досягнення поставленої мети було використано ***комплекс методів дослідження***, які включають:

- *теоретичні методи*: аналіз наукової літератури з теми агресії, вивчення сучасних психологічних підходів до розуміння її причин і механізмів;
- *емпіричні методи:*
  - Опитувальник Басса–Даркі — застосовувався для оцінки рівня та структури агресивної поведінки (фізична агресія, вербальна агресія, негативізм, дратівливість, підозрілість, образливість тощо);
  - Методика діагностики рівня агресивності А. Ассінгера — дозволила кількісно оцінити загальний рівень агресії у респондентів;
  - Тест Г. Айзенка (EPQ) — використовувався для вивчення індивідуально-психологічних характеристик студентів, зокрема рівня нейротизму, екстраверсії та ступеня особистісного самоконтролю.
- *методи математичної обробки результатів*: для кількісного аналізу даних були застосовані методи описової статистики, а також кореляційний аналіз для визначення зв'язків між рівнем агресії та окремими соціально-психологічними характеристиками.

Методика діагностики рівня агресивності А. Ассінгера

Методика А. Ассінгера є одним із простих і ефективних інструментів для кількісної оцінки рівня загальної агресивності особистості. Вона широко

використовується в психологічних дослідженнях, особливо у сфері психопрофілактики та скринінгу, зокрема у роботі з молоддю.

Тест побудований на самооцінюванні, і респонденту пропонується висловити свою згоду або незгоду з рядом тверджень, що відображають поведінкові та емоційні прояви агресії. У класичному варіанті тест містить 30 тверджень, на які потрібно відповісти «так» або «ні». Кожна відповідь оцінюється за відповідною шкалою.

Агресія у цій методиці трактується як інтегральна характеристика, що відображає схильність особистості до ворожості, напруженості, вибуховості та конфліктності у взаємодії з оточенням.

Кожна відповідь, що вказує на агресивну або деструктивну тенденцію, отримує 1 бал.

Після підрахунку балів визначається рівень агресивності:

- низький рівень — 0–10 балів (агресія не є вираженою рисою особистості);
- середній рівень — 11–20 балів (помірні прояви агресивності у відповідь на стрес або фрустрацію);
- високий рівень — 21–30 балів (виражена схильність до агресивної поведінки, емоційна нестриманість, конфліктність).

Переваги методики: простота і зручність у застосуванні; швидкість обробки результатів; дає узагальнену картину рівня агресії, що є корисним для первинної діагностики.

У даному емпіричному дослідженні методика А. Ассінгера була використана для первинного виявлення рівня загальної агресивності у студентів, що дозволило:

- здійснити розподіл респондентів за рівнем агресії;
- виявити осіб із високими показниками;
- порівняти результати з даними, отриманими за іншими методиками (зокрема, опитувальником Басса–Даркі);

- провести кореляційний аналіз між рівнем агресії та соціально-психологічними факторами (виховання, емоційний стан, тип темпераменту тощо).

Опитувальник Басса–Даркі

Опитувальник Басса–Даркі (англ. *Buss–Durkee Hostility Inventory*) — це стандартизована психодіагностична методика, призначена для вивчення рівня та структурних компонентів агресивності у поведінці людини. Методика була розроблена А. Басом і А. Даркі у 1957 році й адаптована для українськомовного середовища з урахуванням культурних особливостей.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які респондент відповідає «так» або «ні» залежно від того, чи погоджується з ними. Кожне твердження стосується певного типу агресивної або ворожої поведінки.

Методика дозволяє оцінити вісім шкал (типів агресії):

1. Фізична агресія — тенденція до використання фізичної сили проти інших (удари, штовхання, руйнування предметів).
2. Вербальна агресія — схильність до виявів агресії через слова: образи, крики, погрози.
3. Негативізм — опозиційна поведінка, небажання підкорятися вимогам чи авторитетам.
4. Дратівливість — низький поріг реакції на подразники, схильність до емоційних вибухів.
5. Підозрілість — недовіра до інших, очікування ворожості, схильність до звинувачень.
6. Образливість — надмірна чутливість до критики, прагнення до помсти.
7. Вербальна непряма агресія — плітки, сарказм, знецінення опонента без прямого конфлікту.
8. Аутоагресія (почуття провини) — самозвинувачення, схильність до самопокарання, негативне ставлення до себе.

Крім того, на основі підсумкових показників виводиться загальний рівень агресивності.

Переваги методики:

- дозволяє виявити не лише рівень, але й типи агресивної поведінки, що особливо цінно для психологічного консультування та профілактики;
- має високу надійність і валідність, підтверджену численними дослідженнями;
- є зручною для масового застосування у молодіжному середовищі.

У межах емпіричного етапу дана методика використовувалась для кількісної діагностики агресивної поведінки студентів, що дозволило проаналізувати, які саме форми агресії переважають у вибірці, та зіставити ці дані з іншими психосоціальними характеристиками (самооцінкою, темпераментом тощо).

Тест Г. Айзенка (EPQ)

Тест Г. Айзенка (EPQ) — це особистісний опитувальник, розроблений Гансом Айзенком, що дозволяє дослідити базові характеристики темпераменту та риси особистості. У контексті вивчення агресивної поведінки тест був використаний з метою виявлення індивідуально-психологічних чинників, які можуть впливати на схильність до агресії.

Методика оцінює три основні шкали:

1. Екстраверсія – інтроверсія (E). Визначає ступінь соціальної активності, потребу у спілкуванні, відкритість до взаємодії.
   - ✓ *Екстраверти* зазвичай більш імпульсивні, схильні до відкритого вираження емоцій, включно з агресивними.
   - ✓ *Інтроверти* — стриманіші, схильні до внутрішньої напруги та прихованих форм агресії (наприклад, пасивна опозиція, аутоагресія).
2. Нейротизм (N). Відображає рівень емоційної стабільності / нестабільності, тривожності, схильності до афективних реакцій.

Високі показники нейротизму пов’язані з підвищеною чутливістю до стресу, частими емоційними спалахами, низькою здатністю до саморегуляції, що прямо впливає на ймовірність агресивної поведінки.

3. Психотизм (P). Показує схильність до імпульсивності, агресивності, ригідності мислення, емоційної холодності.

Високі значення за шкалою психотизму можуть свідчити про виражену схильність до конфліктності, агресії, домінування, а також зниження емпатійності.

Додаткова шкала:

- Шкала брехні (L) — контролює достовірність відповідей, дозволяє виявити соціально бажані відповіді, спроби «прикрашання» себе.

У рамках даного дослідження тест Айзенка застосовувався для:

- оцінки типологічних особливостей особистості студентів;
- аналізу, як рівень нейротизму, екстраверсії чи психотизму корелює з агресивністю за результатами інших методик;
- виявлення психологічних передумов агресивної поведінки (імпульсивність, нестійкість, знижена саморегуляція).

Переваги методики: висока валідність і надійність; простота у використанні; дає можливість встановити психологічний профіль, що може слугувати основою для подальшої інтерпретації агресивних проявів.

У дослідженні взяли участь 30 студентів денної форми навчання, які навчаються на спеціальності «Менеджмент» в Міжрегіональній академії управління персоналом(м. Київ).

Добір учасників здійснювався випадковим способом, без врахування гендерних, академічних чи соціально-економічних критеріїв — з метою отримання репрезентативних даних про середньостатистичного студента.

Віковий діапазон респондентів — від 18 до 22 років, що відповідає критичному періоду становлення особистості та активного формування моделей соціальної поведінки.

Статевий склад вибірки:

- Жінки — 16 осіб (53%)
- Чоловіки — 14 осіб (47%)

Рівень освіти:

- 1–2 курс — 40% учасників

- 3–4 курс — 60% учасників

Більшість респондентів проживають у студентських гуртожитках або знімають житло, що зумовлює їхню постійну залученість до неформального молодіжного середовища, де групові норми і міжособистісна взаємодія мають значний вплив на поведінкові прояви.

Також було враховано, що частина учасників має досвід участі в конфліктних ситуаціях або зазначає труднощі в емоційній саморегуляції, що дозволяє зробити попередні припущення щодо ризику агресивних проявів у студентському середовищі.

2.2. Аналіз результатів дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки студентів

З метою визначення рівня агресивності респондентів було застосовано методику діагностики агресії Басса–Даркі. Отримані результати дали можливість розподілити досліджуваних за рівнями прояву агресії (низький, середній, високий). Кількісний та відсотковий розподіл показників представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Розподіл респондентів за рівнем агресії за методикою Басса–Даркі (n = 30)

Шкала агресії	Низький рівень (%)	Середній рівень (%)	Високий рівень (%)
Фізична агресія	63% (19 осіб)	30% (9 осіб)	7% (2 особи)
Вербальна агресія	30% (9 осіб)	50% (15 осіб)	20% (6 осіб)
Негативізм	58% (17 осіб)	35% (10 осіб)	7% (3 особи)
Дратівливість	40% (12 осіб)	47% (14 осіб)	13% (4 особи)
Підозрілість	42% (13 осіб)	45% (14 осіб)	13% (3 особи)
Образливість	35% (10 осіб)	50% (15 осіб)	15% (5 осіб)
Непряма агресія	38% (11 осіб)	45% (13 осіб)	17% (6 осіб)
Почуття провини (аутоагресія)	48% (14 осіб)	27% (8 осіб)	25% (8 осіб)
Загальний рівень агресії	30% (9 осіб)	50% (15 осіб)	20% (6 осіб)

Результати таблиці 2.1. демонструють достатньо строкату картину розподілу агресивної поведінки серед студентської молоді, з переважанням непрямих, вербальних та емоційно забарвлених форм агресії, на відміну від відкрито фізичної.

1. Превалювання вербальних і непрямих форм агресії

Понад 70% опитаних виявили середній або високий рівень вербальної агресії, що свідчить про те, що словесні конфлікти, сарказм, глузування або ворожа комунікація є поширеним способом емоційного розрядження у студентському середовищі. Це часто сприймається як соціально прийнятна поведінка, хоча може мати травматичний ефект для міжособистісних стосунків.

Непряма агресія також виявлена у значної частини студентів (62%), що вказує на тенденцію уникати прямої конфронтації, замінюючи її на пасивно-агресивні стратегії: ігнорування, знецінення, плітки.

2. Емоційна нестабільність і внутрішня напруга

Суттєві показники за шкалами дратівливості, підозрілості та образливості підтверджують наявність психоемоційної нестабільності у студентів, що цілком відповідає віковим особливостям.

Ці форми агресії часто є реакцією на фрустрацію, стрес, емоційне виснаження, або ж на дефіцит визнання в групі однолітків.

3. Аутоагресія та почуття провини

Особливу увагу заслуговує те, що 25% респондентів мають високі показники аутоагресії, тобто схильності до самозвинувачення, внутрішнього тиску або навіть самопокарання. Це може свідчити про неадаптовані форми емоційного реагування та потребує подальшого вивчення.

4. Фізична агресія — найменш виражена

Показники фізичної агресії залишаються переважно на низькому рівні (63%), що узгоджується з припущенням про зменшення проявів прямої агресії у публічному просторі під впливом соціальних норм. Водночас, це не виключає латентних форм агресії, які проявляються в онлайн-середовищі або вербально.

Отримані результати підтверджують, що агресивна поведінка студентів має переважно психологічний, емоційно-опосередкований та вербальний

характер. Високі показники по шкалах підозрілості, дратівливості, образливості та почуття провини свідчать про потребу в психологічній підтримці, розвитку емоційної саморегуляції та формуванні здорового комунікативного середовища в закладах вищої освіти.

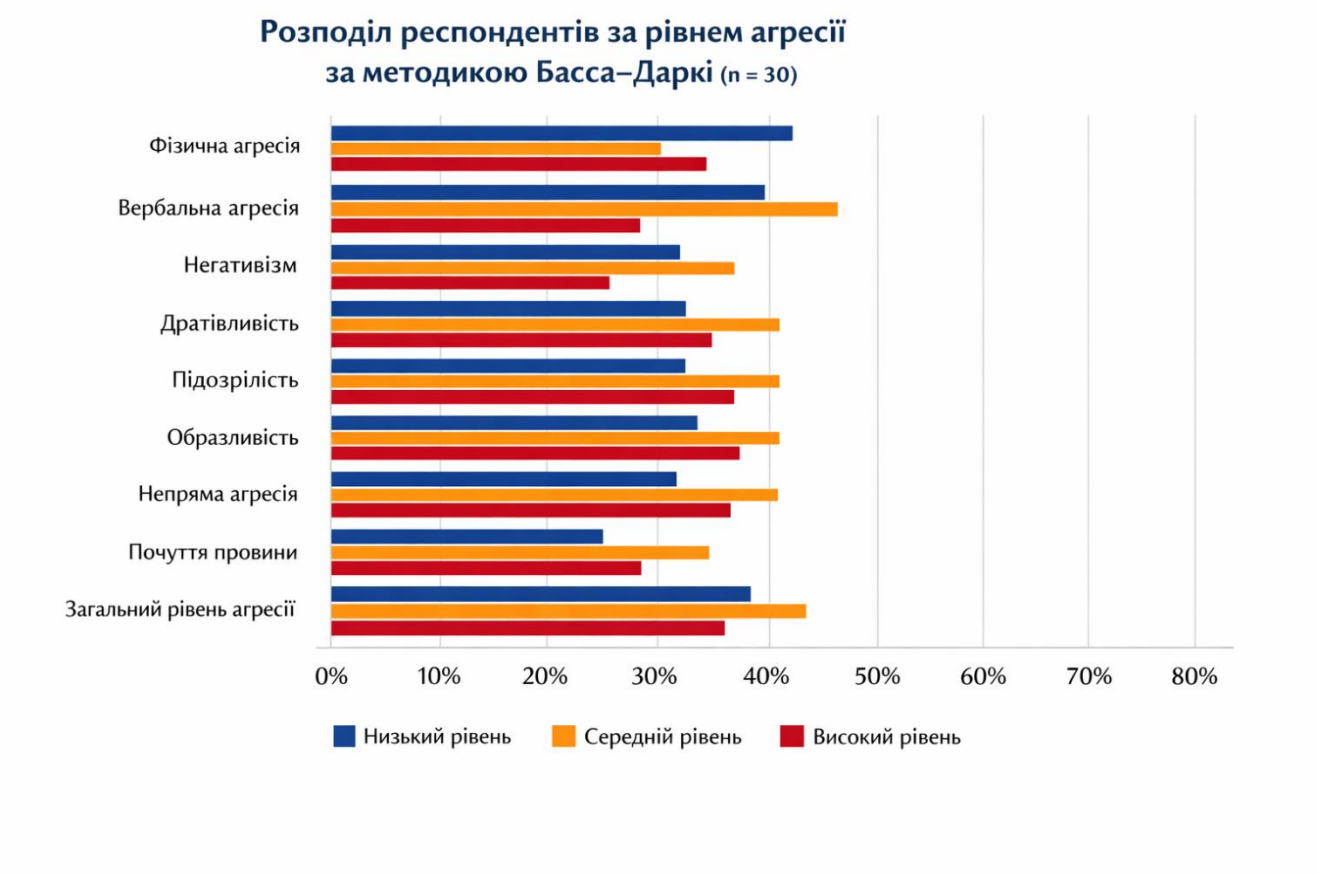

Рис.2.1. Результати дослідження особливостей агресивної поведінки за методикою Басса-Даркі

Аналіз результатів, представлених на рис.2.1, свідчить про неоднорідну структуру проявів агресії у студентській вибірці. Найбільш вираженим є середній рівень агресії за більшістю шкал, що вказує на помірний характер агресивних тенденцій у досліджуваних.

Зокрема, за шкалою фізичної агресії переважає низький рівень (63%), що свідчить про відсутність схильності більшості студентів до відкритих форм фізичного впливу. Високий рівень фізичної агресії виявлено лише у 7%

респондентів, що є позитивним показником з точки зору соціальної адаптованості.

За шкалою вербальної агресії половина опитаних (50%) продемонстрували середній рівень, а 20% – високий. Це може свідчити про те, що агресивні реакції частіше проявляються у словесній формі, ніж у фізичній, що є типовим для молодіжного середовища.

Показники негативізму характеризуються переважанням низького рівня (58%), що вказує на відносно невисоку схильність до опозиційної поведінки та протестних реакцій. Разом із тим, наявність середнього рівня у 35% студентів свідчить про певну критичність і прагнення відстоювати власну позицію.

Дратівливість і підозрілість у більшості респондентів перебувають на середньому рівні (47% та 45% відповідно), що може відображати емоційну напруженість та чутливість до міжособистісних ситуацій. Водночас високі показники за цими шкалами виявлено у відносно невеликої частини студентів.

За шкалами образливості та непрямої агресії також переважає середній рівень (по 45–50%), що свідчить про наявність прихованих форм агресивних реакцій, таких як ігнорування, сарказм або пасивно-агресивна поведінка.

Особливу увагу привертають показники почуття провини (аутоагресії): 25% респондентів мають високий рівень, що може свідчити про внутрішню напруженість, схильність до самозвинувачення та внутрішньо спрямовану агресію.

Загальний рівень агресії у більшості студентів (50%) знаходиться на середньому рівні, що дозволяє говорити про відсутність вираженої деструктивної агресивності в досліджуваній групі, проте наявність певних емоційно-поведінкових ризиків потребує профілактичної психологічної роботи.

Агресія у студентському віці виступає механізмом захисту, відповіддю на тиск або невдоволення, а не лише як деструктивна поведінка. Це підтверджує необхідність комплексного підходу до профілактики, який включає як індивідуальну психокорекцію, так і освітньо-виховні стратегії на рівні груп і установи.

Таблиця 2.2.

Рівні агресивності за методикою А. Ассінгера (n = 30)

Рівень агресивності	Кількість студентів	Відсоток від загальної вибірки (%)
Низький	3	10%
Середній	19	63%
Високий	8	27%

Отримані результати, представлені у таблиці 2.2., свідчать про достатньо неоднорідний рівень агресивності у студентській вибірці, з переважанням середніх значень. Це дозволяє зробити кілька важливих висновків щодо психоемоційного стану молоді та потенційних ризиків деструктивної поведінки.

1. Переважання середнього рівня агресії

Більшість студентів (63%) мають середній рівень агресивності, що є типовим для вікової групи 18–23 роки. У цьому віці часто спостерігаються коливання настрою, емоційна лабільність, потреба в самоствердженні, що може проявлятись у ситуативних агресивних реакціях.

Цей рівень не є критичним, але вказує на потребу у формуванні навичок саморегуляції, стресостійкості та конструктивної комунікації.

2. Група ризику: високий рівень агресії

У 27% респондентів виявлено високий рівень агресивності, що може бути індикатором глибших психологічних або соціальних проблем: внутрішня напруга, незадоволені потреби, міжособистісні конфлікти, негативний вплив соціального середовища тощо. Такі студенти потенційно більш схильні до відкритих конфліктів, вербальної чи непрямої агресії, що підтверджується й даними з інших методик (зокрема, Басса–Даркі).

3. Низький рівень: психологічно адаптовані

Лише 10% студентів продемонстрували низький рівень агресії, що свідчить про емоційну зрілість, високий рівень внутрішнього контролю, стабільне соціальне середовище або сформовані навички емоційної саморегуляції.

Отже, отримані дані засвідчують, що понад чверть студентів мають підвищену агресивність, яка може проявлятись у неконструктивних формах поведінки, особливо в умовах стресу або соціального тиску.

Середній рівень агресії, домінантний у вибірці, є контрольованим, але потребує профілактичної роботи — тренінгів з розвитку емоційного інтелекту, психологічного консультування, формування комунікативної культури.

Методика А. Ассінгера підтвердила загальну тенденцію, виявлену іншими інструментами: агресивна поведінка у студентському середовищі має переважно ситуативний, реактивний характер, але потребує уваги, оскільки без цілеспрямованого впливу вона може закріплюватися.

Наступним етапом дослідження стало застосування тесту Г. Айзенка (EPQ). Результати дослідження представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати тестування студентів за методикою EPQ (n = 30)

Шкала	**Низький рівень (%)**	**Середній рівень (%)**	**Високий рівень (%)**
Екстраверсія	20% (6 осіб)	60% (18 осіб)	20% (6 осіб)
Нейротизм	17% (5 осіб)	50% (15 осіб)	33% (10 осіб)
Психотизм	40% (12 осіб)	47% (14 осіб)	13% (4 особи)
Шкала брехні (L)	30% (9 осіб)	50% (15 осіб)	20% (6 осіб)

Результати дослідження за методикою EPQ дозволили окреслити індивідуально-психологічний портрет студентів, що є важливим для розуміння внутрішніх передумов агресивної поведінки.

1. Екстраверсія

Більшість студентів (60%) мають середній рівень екстраверсії, що свідчить про збалансованість між потребою у спілкуванні та здатністю до самозаглиблення.

20% респондентів із високим рівнем екстраверсії мають більшу ймовірність імпульсивних реакцій, включаючи вербальну або ситуативну агресію, особливо

в емоційно напружених ситуаціях. Інтроверти (20%) схильні до прихованої агресії або аутоагресивних реакцій, що може проявлятися у вигляді самозвинувачення, емоційної замкнутості чи фрустрації.

2. Нейротизм

Тривожним сигналом є те, що третина студентів (33%) мають високий рівень нейротизму, що вказує на емоційну нестабільність, підвищену чутливість до стресів, фрустрацій та конфліктів.

Такі студенти можуть реагувати агресивно як на зовнішні подразники, так і на внутрішню напругу, особливо якщо інші механізми саморегуляції недостатньо розвинені.

Половина вибірки має середній рівень нейротизму, що також вимагає уваги, адже в умовах підвищеного соціального тиску ці риси можуть активізуватись.

3. Психотизм

У 13% респондентів виявлено високий рівень психотизму, що вказує на імпульсивність, знижену емпатійність та схильність до нестандартної, можливо, агресивної поведінки.

Ця група потребує особливої психологічної підтримки, оскільки саме поєднання високого психотизму та нейротизму є предиктором девіантних та агресивних форм реагування.

У більшості студентів (87%) показники психотизму знаходяться в межах низького або середнього рівнів, що вказує на загалом соціально прийнятні установки та поведінкові норми.

4. Шкала брехні

У 20% студентів зафіксовано високий рівень за шкалою L, що може свідчити про тенденцію до соціально бажаних відповідей або небажання відкрито демонструвати негативні якості.

Це важливо враховувати при інтерпретації результатів з інших методик, зокрема — пов’язаних з агресією.

Найбільш значущим з точки зору схильності до агресивної поведінки є поєднання високого нейротизму, помірної або високої екстраверсії та підвищеного психотизму, що спостерігалося у частини студентів.

В цілому, результати вказують на наявність емоційної вразливості та потенційної напруги, яка за несприятливих умов (стрес, конфлікти, груповий тиск) може проявлятись агресивно.

Отримані дані дозволяють обґрунтувати необхідність індивідуальної психологічної діагностики студентів групи ризику, а також проведення профілактичних заходів, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції, навичок конструктивного спілкування та зниження внутрішньої напруги.

З метою виявлення взаємозв'язку між рівнем агресивності та індивідуально-психологічними характеристиками особистості було проведено кореляційний аналіз.

Аналіз результатів, представлених на рис.2.1, свідчить про переважання середнього рівня показників за більшістю шкал методики EPQ. Зокрема, за шкалою екстраверсії 60% студентів мають середній рівень, що вказує на достатню соціальну активність та комунікативність більшості досліджуваних. Водночас по 20% респондентів продемонстрували низький і високий рівні, що свідчить про наявність як більш інтровертованих, так і виражено екстравертованих осіб у вибірці.

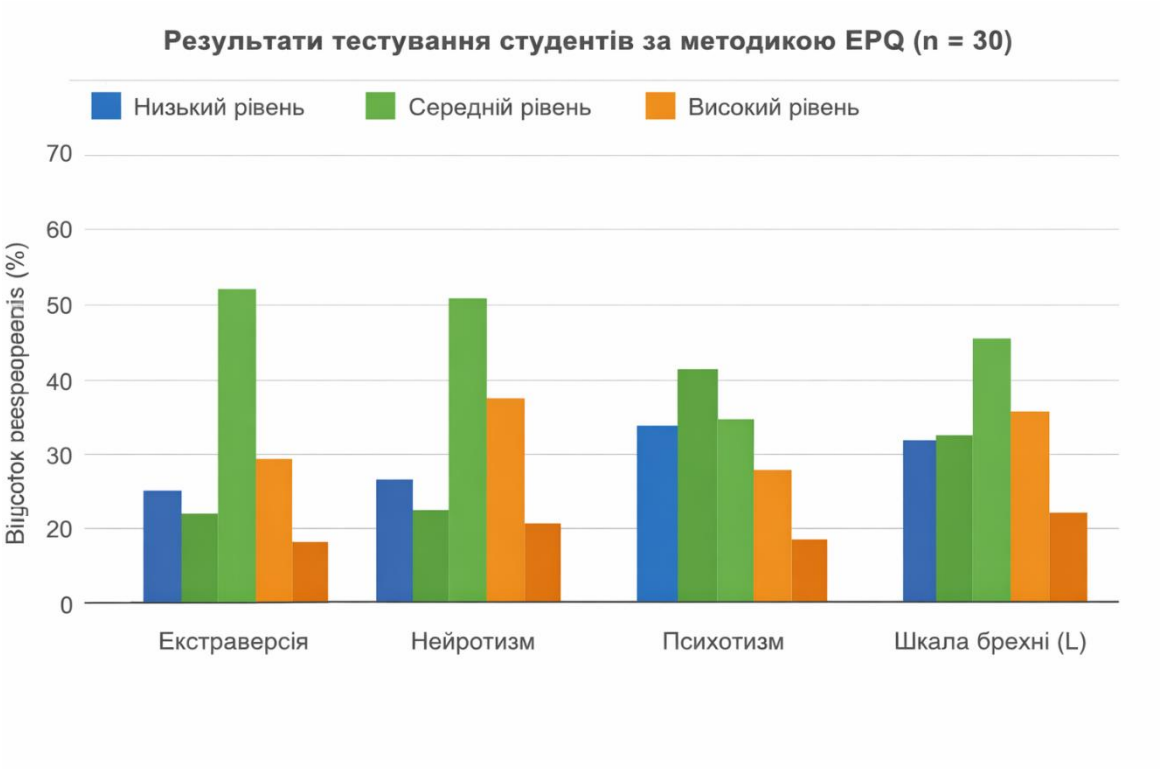

Рис.2.2. Результати дослідження респондентів за методикою EPQ

Як видно з рис.2.2., за шкалою нейротизму половина студентів (50%) характеризується середнім рівнем емоційної стабільності, тоді як 33% мають високий рівень нейротизму. Це може свідчити про підвищену емоційну чутливість та схильність до переживань у значної частини вибірки. Лише 17% респондентів мають низький рівень нейротизму, що вказує на їхню емоційну врівноваженість.

Показники за шкалою психотизму демонструють переважання низького (40%) та середнього (47%) рівнів, що свідчить про загалом нормативний рівень імпульсивності та соціальної адаптованості студентів. Високий рівень психотизму виявлено лише у 13% досліджуваних, що є відносно невисоким показником.

Аналіз шкали брехні (L) показує, що у половини студентів (50%) виявлено середній рівень соціальної бажаності відповідей, тоді як 20% мають високий рівень за цією шкалою. Це може свідчити про певну тенденцію частини

респондентів до подання себе у більш позитивному світлі, що варто враховувати під час інтерпретації результатів.

Загалом отримані дані свідчать про відносно збалансовану структуру особистісних характеристик у досліджуваній групі студентів із переважанням середніх показників за більшістю шкал.

Для оцінки агресивності використано методику А. Ассінгера, а також показники за окремими шкалами особистісних опитувальників.

Результати статистичного аналізу, що відображають силу та напрямок кореляційних зв’язків між досліджуваними змінними, подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Кореляційний аналіз між рівнем агресивності та психологічними змінними (n = 30)

Психологічні змінні	Рівень агресії (А. Ассінгер)	Коментар до зв’язку
Екстраверсія	**+0,32**	Помірний прямий зв'язок: екстраверти частіше виявляють вербальну агресію
Нейротизм	**+0,58**	Сильний прямий зв'язок: емоційно нестійкі особи частіше агресивні
Психотизм	**+0,49**	Помірний зв'язок: психотичні риси пов’язані з імпульсивною агресією
Шкала брехні (L)	**–0,41**	Обернений зв’язок: студенти, схильні до соціально бажаних відповідей, приховують агресію
Вербальна агресія (Басса–Даркі)	**+0,66**	Сильний зв'язок: підтверджує внутрішню консистентність результатів
Фізична агресія (Басса–Даркі)	**+0,44**	Помірний зв’язок: частина агресивних студентів демонструє відкриті форми

Проведений кореляційний аналіз, представлений у таблиці 2.4., дозволив виявити статистично значущі зв’язки між рівнем агресивності студентів (за методикою А. Ассінгера) та окремими особистісними змінними, виміряними за допомогою тесту Г. Айзенка (EPQ) і шкалами опитувальника Басса–Даркі. Це дало змогу глибше зрозуміти внутрішні психологічні передумови агресивної поведінки.

1. Зв'язок агресії з нейротизмом (+0,58)

Один із найсильніших виявлених зв'язків. Чим вищий рівень емоційної нестабільності (нейротизму), тим більше респонденти схильні до агресивної поведінки.

Це узгоджується з теоретичними положеннями про те, що тривожні, вразливі особи частіше реагують агресивно на фрустрації, напруження чи загрозу. Такі студенти гірше контролюють імпульси, особливо у конфліктних ситуаціях.

2. Зв'язок з психотизмом (+0,49)

Цей зв'язок свідчить, що особи з жорсткістю, емоційною холодністю та ригідністю мислення більш схильні до агресії. Такі респонденти частіше виявляють імпульсивну, деструктивну чи непряму агресію, можуть мати знижений рівень емпатії.

3. Зв'язок з екстраверсією (+0,32)

Кореляція помірна, але свідчить, що екстраверти частіше демонструють відкриту, вербальну або ситуативну агресію, особливо у груповому середовищі, де важлива соціальна динаміка та реакція оточення.

Інтроверти, навпаки, можуть пригнічувати агресивні імпульси або проявляти їх у формі пасивної опозиції чи аутоагресії.

4. Зв'язок зі шкалою брехні (–0,41)

Негативний зв'язок свідчить, що респонденти, які прагнуть справити соціально бажане враження, часто занижують рівень агресії або не схильні до її відкритого прояву. Це важливе застереження для інтерпретації результатів: частина агресивних установок може маскуватись або не усвідомлюватись.

5. Підтвердження результатів інших методик

Сильний кореляційний зв'язок із вербальною агресією (+0,66) та помірний із фізичною (+0,44) вказують на високу узгодженість результатів між методиками Ассінгера та Басса–Даркі, що підвищує надійність отриманих даних.

Отже, кореляційний аналіз підтверджує, що агресивна поведінка студентів має тісний зв'язок з емоційними та особистісними характеристиками, зокрема:

- високий нейротизм і психотизм є ключовими індикаторами агресивної схильності;

- екстраверсія пов’язана з відкритими формами агресії;
- соціальна бажаність відповідей впливає на ступінь виявлення агресії в самозвітах.

Ці висновки мають практичне значення для побудови психопрофілактичної та психокорекційної роботи з молоддю, особливо в умовах освітнього середовища, де психоемоційні навантаження можуть провокувати деструктивні форми поведінки.

2.3. Напрями діяльності психолога з профілактики агресивності студентів

Проблема агресивності в студентському середовищі набуває особливої актуальності в умовах соціальної нестабільності, підвищених навчальних навантажень та психологічного напруження. Юнацький вік характеризується активним формуванням особистості, емоційною нестійкістю та пошуком власної ідентичності, що може зумовлювати прояви вербальної чи поведінкової агресії. У зв’язку з цим важливого значення набуває професійна діяльність психолога, спрямована на своєчасну профілактику агресивної поведінки студентів.

Ефективна профілактична робота передбачає системний підхід, що включає психодіагностику, просвітницьку діяльність, корекційно-розвивальну роботу та формування навичок конструктивної міжособистісної взаємодії. Реалізація комплексних заходів дозволяє знизити рівень агресивності, сприяти розвитку емоційної саморегуляції та формуванню позитивного соціально-психологічного клімату в студентському колективі.

1. Діагностично-аналітичний напрям

Цей напрям орієнтований на виявлення та розуміння психологічних передумов агресивної поведінки.

- Проведення психодіагностичного обстеження студентів із застосуванням стандартизованих методик (Басса–Даркі, Ассінгера, Айзенка, Люшера тощо) для виявлення рівня, форм і механізмів агресії.

- Ідентифікація груп ризику — студентів, які мають підвищену емоційну збудливість, низький самоконтроль, схильність до конфліктності.
- Оцінка соціально-психологічного клімату в академічних групах для виявлення напружених, конфліктогенних ситуацій.
- Моніторинг динаміки психоемоційного стану студентів у критичні періоди (початок навчання, сесії, зміна середовища), що дозволяє вчасно виявляти ознаки стресу чи фрустрації.

2. Профілактично-просвітницький напрям

Цей напрям є стратегічно важливим у системі попередження агресивної поведінки, оскільки зосереджений на формуванні в студентів психологічної культури, розвитку емоційної зрілості, усвідомлення власної поведінки та ціннісних орієнтирів, які сприяють конструктивній взаємодії.

Освітні заходи як інструмент первинної профілактики:

- Лекції та практичні заняття з метою ознайомлення студентів із поняттями агресії, емоційної регуляції, психологічного захисту, механізмів впливу соціального середовища на поведінку.
- Тематичні тренінги:
  - Розвиток емоційного інтелекту (усвідомлення та контроль емоцій, розвиток емпатії);
  - Управління гнівом та імпульсивністю (техніки самозаспокоєння, конструктивне вираження негативних емоцій);
  - Конфліктологія та ненасильницьке спілкування (методи активного слухання, «Я-повідомлення», медіація);
  - Особистісне зростання та самоповага (формування позитивної Я-концепції, робота із самооцінкою);
  - Побудова здорових міжособистісних стосунків (довіра, толерантність, конструктивні моделі взаємодії).

Такі заходи сприяють формуванню навичок саморегуляції, рефлексії, комунікації, що знижують ризик конфліктної або агресивної поведінки.

Психопросвіта щодо зовнішніх джерел агресії

Важливою складовою є інформування студентів про фактори, що сприяють формуванню агресивних установок, зокрема:

- Агресивний контент у медіа, фільмах, комп'ютерних іграх, соціальних мережах: психолог аналізує з учасниками, як нав'язувані моделі поведінки впливають на сприйняття насильства як «норми» або засобу досягнення мети.
- Культура знецінення в деяких субкультурах (наприклад, ідеалізація сили, домінування, агресії як «переваги»), що є особливо небезпечним для особистостей із несталою самооцінкою.
- Соціальні стереотипи — гендерні, етнічні, статусні, які спричиняють упередженість, дискримінацію, ксенофобію та, як наслідок, агресивну реакцію.

Цей компонент профілактики допомагає студентам критично осмислювати інформаційний простір, уникати ідентифікації з деструктивними моделями.

Ціннісно-орієнтована робота

- Психолог формує середовище, в якому гуманістичні цінності (співпереживання, повага до особистості, культура миру, відповідальність за себе й інших) не лише декларуються, а й реалізуються у взаємодії.
- Залучення студентів до соціальних ініціатив, волонтерства, груп взаємопідтримки є ефективним способом профілактики агресивності, оскільки дає можливість реалізувати потребу в активності, визнанні, належності — без деструктивної поведінки.
- Важливо також використовувати елементи мотиваційного консультування для стимулювання позитивних змін у сприйнятті себе та інших.

Профілактично-просвітницький напрям є ключовим у створенні психологічно безпечного освітнього середовища. Його ефективність залежить

від регулярності, інтерактивності та залученості студентів, а також від підтримки з боку педагогів та адміністрації. Така діяльність дозволяє не лише зменшити агресивні прояви, а й формує емоційно зрілу, соціально відповідальну особистість.

3. Корекційно-розвивальний напрям

Цей напрям спрямований на цілеспрямовану роботу з уже виявленими проявами агресивності, внутрішньої напруги, імпульсивності або деструктивної поведінки. Основна мета — модифікація негативних моделей поведінки, формування конструктивних способів реагування на стрес і конфлікти, розвиток саморегуляції та позитивної самооцінки.

Індивідуальні психологічні консультації:

- Психолог проводить систематичні бесіди та діагностичні інтерв'ю з метою виявлення джерел агресії (внутрішніх конфліктів, пережитих травм, заниженої самооцінки тощо).
- Особливу увагу приділяють індивідуальним особливостям особистості: темпераменту, емоційній стабільності, рівню стресостійкості.
- Робота може включати навчання навичкам усвідомлення емоцій, самоспостереження, аналізу поведінкових патернів.

Впровадження корекційних програм

Психолог застосовує науково обґрунтовані методики, що адаптовані до вікових і соціальних особливостей студентів:

- *Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ)*. Спрямована на виявлення і корекцію деструктивних переконань («я маю захищатися нападом», «усі мене зневажають»), формування раціонального мислення, тренування конструктивних моделей поведінки у складних ситуаціях.
- *Арт-терапія*. Дозволяє виражати емоції у безпечний спосіб через малювання, ліплення, драматерапію, колажі. Це знижує внутрішню напругу, стимулює самоусвідомлення та емоційний контакт із собою.
- *Тілесно-орієнтовані техніки*. Застосовуються для роботи з тілесними проявами агресії (напруження, скутості, гіпертонусу). Психолог

може використовувати дихальні вправи, роботу з тілесними зажимами, рухові практики (наприклад, біоенергетичні вправи, йога).

- *Релаксаційні техніки та майндфулнес-практики*. Практики усвідомленості (mindfulness), медитація, аутогенне тренування, візуалізації допомагають студентам знижувати рівень тривожності, збудженості, агресивної готовності.

Формування позитивного образу «Я»

Однією з важливих цілей є розвиток стабільної та позитивної Я-концепції, що не базується на домінуванні або знеціненні інших.

- Психологічна робота спрямована на:
  - підвищення самооцінки, впевненості у власних силах;
  - розвиток внутрішнього локусу контролю;
  - подолання почуття меншовартості, образи, сорому, які часто лежать в основі агресивності.
- Важливо також навчити студентів визнавати свої емоції без осуду і брати відповідальність за власну поведінку.

Корекційно-розвивальний напрям є не лише реакцією на вже проявлену агресію, але й потужним ресурсом трансформації особистості. Він дозволяє студентам:

- зрозуміти джерела власної поведінки,
- освоїти нові, конструктивні стратегії взаємодії,
- знизити емоційне напруження,
- вибудувати здорові стосунки з собою та оточенням.

Цей напрям діяльності психолога особливо ефективний у поєднанні з профілактично-просвітницьким та соціально-груповим підходами, утворюючи цілісну систему профілактики та подолання агресивності у студентському середовищі.

4. Групова та соціально-психологічна робота

Цей напрям включає створення безпечного соціального середовища, яке не провокує агресії.

- Проведення групових тренінгів, спрямованих на:

- згуртування колективу;
- профілактику булінгу;
- розвиток довіри та поваги у взаємодії;
- вирішення міжособистісних конфліктів.

- Медіація між конфліктуючими сторонами як форма посередництва для мирного врегулювання суперечностей.
- Співпраця з викладачами, кураторами, адміністрацією, надання їм психологічної підтримки та рекомендацій щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у студентських групах.
- Формування інклюзивного та дружнього до молоді освітнього простору, де кожен студент почувається цінним і прийнятим.

5. Психологічний супровід вразливих категорій студентів

Окрема увага приділяється студентам із підвищеною емоційною вразливістю та складним життєвим досвідом.

- Постійна психологічна підтримка для:
  - студентів, які пережили травматичні події (втрата, війна, насильство);
  - соціально ізольованих або таких, що мають труднощі у соціалізації;
  - іноземних студентів або переселенців з окупованих територій;
  - осіб із досвідом булінгу, мобінгу, дискримінації.
- Надання ресурсної допомоги: навички подолання стресу, адаптація до нових умов, відновлення соціальних зв’язків.
- Створення умов для інтеграції у студентське середовище через менторство, волонтерські проєкти, неформальні заходи.

Робота психолога у сфері профілактики агресивності студентів повинна бути системною, профілактичною та гуманістичною. Вона має поєднувати наукову діагностику, просвіту, корекційні впливи і міжособистісну взаємодію, спрямовану на зміцнення психічного здоров’я молоді, формування емоційного інтелекту та побудову безпечного освітнього простору.

Ось приклад висновків до Розділу 2 *«Емпіричне дослідження соціально-психологічних факторів агресивної поведінки студентів»*:

Висновки до розділу 2

У другому розділі було здійснено емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки студентів, що дозволило отримати кількісні та якісні дані, які поглиблюють теоретичні уявлення про природу агресивності у молодіжному середовищі.

1. Організація дослідження передбачала використання комплексу методик (опитувальник Басса–Даркі, методика А. Ассінгера, тест Г. Айзенка EPQ), які дозволили діагностувати рівень агресії, її форми та психологічні передумови. Дослідження проводилося на вибірці з 30 студентів віком від 18 до 23 років.

2. Аналіз результатів показав, що:

- ✓ найбільш вираженими формами агресії серед студентів є вербальна агресія, дратівливість та непряма агресія;
- ✓ високий рівень нейротизму та психотизму позитивно корелює з загальним рівнем агресії;
- ✓ існує статистично значущий зв'язок між агресивністю та низьким рівнем самоконтролю, емоційної стабільності, а також з негативними переживаннями студентів.

3. Кореляційний аналіз підтвердив тісний взаємозв’язок між агресією та особистісними характеристиками респондентів, зокрема високим нейротизмом, імпульсивністю, схильністю до фрустрації, а також із впливом соціальних чинників (груповий тиск, міжособистісні конфлікти).

4. Отримані дані дали змогу здійснити якісну інтерпретацію, яка свідчить про те, що агресивна поведінка студентів часто виконує психозахисну або компенсаторну функцію, будучи реакцією на внутрішню нестабільність, емоційне напруження чи потребу в самоствердженні.

5. На основі результатів дослідження розроблено практичні рекомендації щодо напрямів діяльності психолога, зокрема:

- ✓ діагностично-аналітична робота;

- ✓ психопросвіта студентів;
- ✓ впровадження корекційних програм (КПТ, арт-терапія, релаксаційні техніки);
- ✓ групова робота в студентських колективах;
- ✓ психологічний супровід вразливих категорій студентів.

Таким чином, результати дослідження підтверджують гіпотезу про те, що агресивна поведінка студентів зумовлена комплексом соціально-психологічних та особистісних факторів, що потребують системного психопрофілактичного та психокорекційного впливу з боку фахівця.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури, результатів власного емпіричного дослідження та практичних рекомендацій дозволяють зробити комплексні висновки щодо природи, механізмів формування та шляхів подолання агресивної поведінки студентської молоді. Соціально-психологічна агресія серед студентів виступає важливим соціальною проблемою, що має значний вплив на індивідуальне самопочуття, психологічну стабільність, соціальну адаптацію молодих людей у процесі здобуття вищої освіти.

По-перше, агресивна поведінка у психологічній науці розглядається як багатогранне соціально-психологічне явище, що включає в себе форму поведінкової реакції, спрямовану на заподіяння шкоди іншій особі, групі чи об’єкту. На основі аналізу наукових підходів встановлено, що агресія має як внутрішньоособистісні корені (емоційні дисбаланси, характер, мотиваційні установки), так і зовнішні детермінанти (соціальні умови, норми групи, вплив медіа). Класичні концепції Фрейда, Лоренца, Бандури та Берковіца показали, що агресія може бути як вродженою тенденцією, так і навченою реакцією через моделювання і соціальне підкріплення. Ці підходи створили фундамент для комплексного розуміння механізмів виникнення агресивної поведінки в умовах студентської аудиторії.

По-друге, соціально-психологічні чинники агресії, проаналізовані у першому розділі, охоплюють широкий спектр детермінантів: міжособистісні конфлікти, груповий тиск, соціальна напруга, низький рівень емпатії, моральної саморегуляції, вплив медіа, сімейні та виховні умови, соціальна ізоляція, відчуження та булінг. Вітчизняні дослідники підтверджують, що студенти, що зазнають соціального тиску, фрустрації, стресу та невдоволення соціальними нормами, виявляють вищі рівні агресивності у поведінці. Зі свого боку, зарубіжні теорії підкреслюють роль медіа та соціального навчання, що сприяє засвоєнню агресивних моделей поведінки. Комплексний аналіз підходів свідчить про багатовимірність агресії як явища, що включає як особистісні, так і соціальні компоненти.

По-третє, особливості прояву агресивної поведінки у студентському середовищі зумовлені специфікою вікового розвитку: період емоційної нестабільності, активної соціалізації, пошуку ідентичності, підвищеного рівня конкуренції та інтенсивного стресу. Це сприяє збільшенню вербальних та непрямих форм агресії, які виступають як спосіб емоційного розрядження або захисту від внутрішньої напруги. Агресивна поведінка у студентів найчастіше має не прямий фізичний характер, а представляє собою словесні конфлікти, сарказм, ігнорування, підозрілість чи образливість. Це підтверджено як теоретично, так і емпірично в рамках даного дослідження.

По-четверте, емпіричне дослідження, проведене у другому розділі, підтвердило наявність агресивних тенденцій у студентському середовищі. За результатами опитувальника Басса–Даркі більшість студентів мали середній або підвищений рівень вербальної, емоційної та непрямої агресії. Методика А. Ассінгера продемонструвала, що значна частина респондентів (63%) має середній рівень загальної агресивності, тоді як 27% демонструють високий рівень агресії. Результати тесту EPQ вказали на наявність високого рівня нейротизму у третьої частини вибірки, що тісно корелює з агресивністю, а також на суттєвий вплив особистісних характеристик на формування деструктивних реакцій. Проведений кореляційний аналіз виявив сильні положительные зв’язки між загальним рівнем агресії та показниками нейротизму та вербальної агресії, що підтверджує тісний взаємозв’язок емоційної лабільності з агресивними реакціями.

По-п’яте, інтерпретація отриманих даних дозволила виокремити ті психологічні механізми, що лежать в основі агресивних проявів: нездатність до саморегуляції, низький рівень емпатії, часті фрустраційні переживання, а також вплив соціального середовища та групових норм. Дослідницькі дані свідчать, що агресивна поведінка у студентів не є випадковою або ізольованою реакцією, а має структуровані зв’язки з особистісними та соціальними характеристиками, що визначають поведінкові стратегії молоді.

По-шосте, аналіз напрямків діяльності психолога показав, що ефективна профілактика агресивності повинна бути багатокомпонентною, системною та

ґрунтуватись на профілактично-просвітницькій роботі, психокорекційній діяльності, соціально-груповому супроводі та індивідуальній підтримці студентів. Діагностично-аналітична робота дозволяє своєчасно виявляти ризиковані групи, профілактично-просвітницькі заходи сприяють формуванню психологічної культури та навичок конструктивної взаємодії, а корекційно-розвивальна робота спрямована на подолання вже сформованих деструктивних моделей поведінки. Особлива увага приділяється також роботі з вразливими категоріями студентів, які мають підвищену емоційну вразливість або пережили складний життєвий досвід.

По-сьоме, розроблені рекомендації для практичної діяльності психолога у закладі вищої освіти мають як превентивний, так і корекційний характер. Вони включають проведення тренінгів з емоційної саморегуляції, формування навичок ефективної комунікації, впровадження арт- і тілесно-орієнтованих технік для емоційного розрядження, а також створення безпечного та підтримуючого соціального середовища у студентських колективах.

Загалом результати роботи дозволяють стверджувати, що агресивна поведінка студентів є багатовимірним явищем, що вимірюється через сукупність особистісних, соціальних та культурних детермінант, і що її попередження вимагає синтезу наукових знань та практично зорієнтованих підходів. Отримані дані можуть бути використані як база для подальших досліджень у сфері психології молоді та вищої освіти, зокрема для розробки комплексних програм профілактики і корекції агресивної поведінки

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Атрошенко Т. Ю. Профілактика агресивності в дітей із числа внутрішньо переміщених осіб засобами арт-терапії / Т. Ю. Атрошенко // Інноваційна педагогіка. 2023. № 58 т. 2. С. 156-159.
2. Бедан Вікторія Борисівна. Проблема кібербулінгу у молодіжному середовищі: теоретичний аналіз [Електронний ресурс] / Вікторія Борисівна Бедан // Дніпровський науковий часопис публічного управління психології права. 2022. № 1. С. 42-47.
3. Березка С. В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі / С. В. Березка Т. В. Карпенко // Молодий вчений. 2017. № 10.1 спецвип. С. 61-64.
4. Бондаренко Н. П. Вплив сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис [Електронний ресурс] / Н. П. Бондаренко Д. М. Жумар // Габітус. 2024. № 59. С. 66-71.
5. Василенко І. А. Специфіка самоставлення собистості / І. А. Василенко // Габітус. 2021. Вип. 23. С. 90-94.
6. Вахоцька І. Психологічні чинники конфліктологічної стійкості студентів. Вісник Національного університету оборони України. 2023. №76(6).С.11–18. URL: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-11-18
7. Вінс В. А. Взаємозв’язок емоційного інтелекту та стресостійкості в осіб юнацького віку [Електронний ресурс] / В. А. Вінс О. І. Гук // Габітус. 2024. № 63. С. 65-69.
8. Власюк А. Д. Вплив сімейного середовища на соціальну адаптацію підлітків [Електронний ресурс] / А. Д. Власюк // Інноваційна педагогіка. 2024. № 73. С. 239-242.
9. Волинець Н. В. Переживання тривожності підлітками-внутрішньо-переміщеними особами [Електронний ресурс] / Н. В. Волинець Ю. О. Сергієнко // Габітус. 2024. № 62. С. 90-95.
10. Галян І., Нестерук С. Юнацька агресивність в невизначеному сьогоденні. Вісник Національного університету оборони України. 2023. Вип. 76(6). С. 19–28. URL: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-19-28

11. Ганган Ю. С. Емпірична модель розвитку фабінгу в підлітковому віці [Електронний ресурс] / Ю. С. Ганган // Габітус. 2024. № 62. С. 96-100.
12. Голярдик Н. А. Соціально-психологічні умови подолання та корекція агресивної поведінки у студентської молоді (курсантів) / Н. А. Голярдик // Молодий вчений. 2016. № 12 (39) ч. 2. С. 232-235.
13. Гранде Катерина Леонідівна. Особливості прояву асертивної поведінки підлітків в інокультурному середовищі [Електронний ресурс] / Катерина Леонідівна Гранде // Дніпровський науковий часопис публічного управління психології права. 2023. № 6. С. 309-313.
14. Григор'єва О. В. Агресія насильство жорстокість / О. В. Григор'єва // Юридична наука. 2015. № 10. С. 185-192.
15. Грисенко Н. В. Індивідуально-психологічні характеристики схильних до заздрості осіб / Н. В. Грисенко // Молодий вчений. 2019. № 12.
16. Гуліч М. П. Харчові звички у підлітковому віці: аналіз сучасного стану / М. П. Гуліч О. Д. Петренко // Довкілля та здоров'я. 2024. № 3. С. 25-32.
17. Денисенко А. О. Психологічні чинники вживання старшими підлітками алкоголю [Електронний ресурс] / А. О. Денисенко В. О. Адашкевич // Габітус. 2024. № 59. С. 135-140.
18. Дишкант Олена. "Недитяча" дитяча агресія / Олена Дишкант // Надзвичайна ситуація+. 2018. № 9. С. 58-60.
19. Журавко Т. В. Булінг як соціально-психологічна проблема в освітньому середовищі / Т. В. Журавко // Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 6 т. 1. С. 47-50.
20. Запара С. І. Захист від психологічного насильства на робочому місці: національний та закордонний досвід / С. І. Запара М. В. Виглазова // Приватне та публічне право. 2019. № 3. С. 57-63.
21. Каткова Т. А. Особливості прояву рівня тривожності фрустрованості агресивності та ригідності в соціальній групі «студенти-психологи» / Т. А. Каткова С. В. Мельнікова // Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 3. С. 97-101.

22. Карташинська Р. Патологія родинного життя – насильство в сім'ї / Р. Карташинська // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. 2017. № 3. С. 81-91.
23. Качмар Олександра. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної повединки особистості / Олександра Качмар // Вища школа. 2017. № 4. С. 55-64.
24. Киричук В. Вплив освітнього довкілля на соціальні пріоритети і психічне здоров'я школярів / В. Киричук // Психологія і суспільство. 2024. № 2. С. 179-192.
25. Косьянова О. Ю. Психологічна експертиза акцентуацій характеру й самооцінки мотивації схвалення (щирості) у підлітків з різним рівнем стресостійкості [Електронний ресурс] / О. Ю. Косьянова Т. М. Лазоренко // Габітус. 2025. Т. 1 № 69. С. 68-76.
26. Лісовенко А. Ф. Специфіка ворожості й агресивності осіб схильних до переживання заздрощів за різним типом / А. Ф. Лісовенко Л. В. Долінська // Юридична психологія. 2020. № 1. С. 31-39.
27. Мазоха Інна Степанівна. Агресивність як чинник конфліктної поведінки особистості / Інна Степанівна Мазоха // Наука і освіта. 2016. № 9. С. 99-104.
28. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності / І. С. Мазоха // Наука і освіта. 2011. № 1. С. 59-61.
29. Матвійчук В. К. Поняття і суспільна небезпечність вчинення злочину способом особливо жорстокого поводження / В. К. Матвійчук // Юридична наука. 2016. № 10. С. 72-108.
30. Матохнюк Л. О. Психологічні особливості прояву тривожності у підлітковому віці / Л. О. Матохнюк О. М. Шпортун // Габітус. 2020. Вип. 19. С. 157-163.
31. Мельникова Светлана Вадимовна. Изучение уровня тревожности фрустрированности агрессивности и ригидности в социальной группе «студенты-психологи» / Светлана Вадимовна Мельникова // Наука і освіта. 2015. № 3. С. 62-67.

32. Мельничук І. В. Діагностика та корекція депресивного стану у старшому шкільному віці / І. В. Мельничук Н. М. Кравченко // Наука і освіта. 2013. № 7. С. 183-188.
33. Менжега К. В. Особливості зв'язку рівня тривожності в підлітків і схильності до обману / К. В. Менжега // Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 6 т. 2. С. 89-94.
34. Міщиха Л. П. Психологічні особливості прояву розладів харчової поведінки у підлітковому віці [Електронний ресурс] / Л. П. Міщиха О. В. Чіляк // Габітус. 2024. № 65. С. 88-92.
35. Мойсеєва О. В. Можливості використання теоретичних положень основних напрямів психології особистості у корекції агресивності / О. В. Мойсеєва // Юридична психологія та педагогіка. 2013. № 1. С. 55-61.
36. Осіпцов А. В. Явища агресії й агресивності та їхні прояви у командних видах спорту / А. В. Осіпцов О. О. Фролова Т. В. Кордубан // Інноваційна педагогіка. 2020. № 21 т. 1. С. 69-72.
37. Папуша В. В. Порівняльний аналіз методів дослідження агресивності особистості / В. В. Папуша // Габітус. 2023. № 50. С. 104-109.
38. Пліско Є. Соціально-педагогічні фактори в сім'ї які сприяють виникнення агресивної поведінки в дітей / Є. Пліско М. Жукова // Педагогічні науки: теорія історія інноваційні технології. 2016. № 5. С. 449-454.
39. Подолян В. М. Підліткова наркоманія в Україні: медичні соціальні та психологічні аспекти [Електронний ресурс] / В. М. Подолян // Єдине здоров'я та проблеми харчування України. 2021. № 2. С. 7-16.
40. Поліщук Вікторія. Мобінг: зони відповідальності керівника закладу освіти / Вікторія Поліщук // Практика управління закладом освіти. 2023. № 5. С. 22-27.
41. Прокопович Є. М. Агресія жінок в контексті характеру злочинної діяльності / Є. М. Прокопович Т. Є. Самченко // Соціальне право. 2022. № 2. С. 73-80.

42. Романенко О. В. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем тривожності / О. В. Романенко М. Ю. Лукашенко // Юридична психологія. 2017. № 2. С. 21-31.
43. Руденко Л. М. Типи агресивної поведінки дітей із розумовою відсталістю / Л. М. Руденко // Педагогічні науки: теорія історія інноваційні технології. 2015. № 1. С. 66-77.
44. Руденок А. І. Гендерні аспекти газлайтингу як форми психологічного насильства у сім'ї / А. І. Руденок О. В. Петяк О. Б. Ігумнова // Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2021. № 2 (7). С. 137-151.
45. Самарай Людмила Вікторівна. Кримінологічна характеристика особи кривдника який учинив сімейне насильство під впливом агресії / Людмила Вікторівна Самарай // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 190-197.
46. Самойленко М. Ю. Вплив онлайн-середовища на рівень депресивних розладів у підлітків [Електронний ресурс] / М. Ю. Самойленко І. В. Астремська // Габітус. 2024. № 66. С. 81-85.
47. Саннікова О. П. Співвідношення показників конфліктності та агресивності / О. П. Саннікова Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. 2014. № 2. С. 45-50.
48. Сахарова Катерина Олександрівна. Форми психологічного насильства в організаційному середовищі [Електронний ресурс] / Катерина Олександрівна Сахарова Олексій Миколайович Чередніченко Наталія Анатоліївна Липовська // Дніпровський науковий часопис публічного управління психології права. 2021. № 6. С. 97-103.
49. Сіроха Л. В. Психолого-педагогічні причини виникнення агресивності підлітків / Л. В. Сіроха // Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 4. С. 154-157.
50. Сидорук Ірина. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / Ірина Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки. Сер.: Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169-173.

51. Скворчевська Є. Л. Чинники девіантної поведінки підлітків [Електронний ресурс] / Є. Л. Скворчевська // Габітус. 2025. Т. 1 № 69. С. 242-246.
52. Смілянець Т. Л. Особливості аутоагресії підлітків-девіантів в умовах воєнного часу [Електронний ресурс] / Т. Л. Смілянець // Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 4. С. 66-71.
53. Сушик Н. Буллінг серед дітей як соціально-педагогічна проблема в загальноосвітніх навчальних закладах / Н. Сушик // Нова педагогічна думка. 2017. № 1. С. 49-52.
54. Тадаєва А. В. Профілактика кібертретирування серед підлітків у шкільному середовищі / А. В. Тадаєва // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. 2017. № 1 ч. 1. С. 195-202.
55. Татарин Н. Ю. Корекція агресивності у молодшому шкільному віці / Н. Ю. Татарин // Практична психологія та соціальна робота. 2013. № 3. С. 48-52
56. Ташматов В. А. Вплив сім'ї та соціального оточення на формування девіантної поведінки підлітків [Електронний ресурс] / В. А. Ташматов Ю. В. Ліпська // Габітус. 2024. № 68. С. 268-273.
57. Туревич О. Взаємовідношення агресивного і неагресивного психосоціальних станів в осіб юнацького віку / О. Туревич // Психологія і суспільство. 2017. № 4. С. 127-133.
58. Утленко К. І. Індивідуально-психологічні передумови суїцидального ризику в підлітків / К. І. Утленко // Український психолого-педагогічний науковий збірник. 2017. № 12. С. 103-106.
59. Чебикін Олексій. Дослідження агресивності зі ставленням до свого і чужого обману в підлітковому віці / Олексій Чебикін Олена Косьянова Ірина Волошина // Наука і освіта. 2019. № 3. С. 14-20.
60. Чухрій І. В. Психологічні особливості емоційних переживань осіб юнацького віку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2023. № 6. С. 54–58. URL: https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2022.6.10

61. Шевченко С. В. Психологічні особливості виникнення агресії особистості / С. В. Шевченко // Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 5. С. 180-183.
62. Щербатюк О. В. Проблема детермінації та проявів агресивності у професійній діяльності / О. В. Щербатюк // Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2022. № 2 (9). С. 230–239.
63. Хоменко З. і. Агресивна поведінка дітей як передумова підліткового кібербулінгу в мережевому спілкуванні / З. і. Хоменко // Психологія і особистість. 2018. № 2. С. 181-196.
64. Юдіна А. В. Специфіка взаємозв'язків тривожності та прояву агресивності в українських жінок в умовах війни / А. В. Юдіна І. П. Ошерова // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. 2023. № 1. С. 156-164.
65. Яновська Т. А. Особливості прояву девіантної поведінки у старших підлітків / Т. А. Яновська // Молодий вчений. 2018. № 2 ч. 1. С. 91-94.
66. Яновська Т. А. Особливості копінг-поведінки юнаків у ситуації стресу [Електронний ресурс] / Т. А. Яновська // Габітус. 2024. № 64. С. 75-79.
67. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. 1993. 512 p.
68. Berkowitz L. Frustrations, appraisals, and aversively stimulated aggression. Aggressive Behavior. 1988. № 14(1). P. 3–11.
69. Buss A. H., Durkee A. An inventory for assessing different kinds of hostility. Journal of Consulting Psychology. 1957. № 21 (4). P. 343–349.
70. Chen J., Zhang C., Wang Y., & Xu W.. A longitudinal study of inferiority impacting on aggression among college students: the mediation role of cognitive reappraisal and expression suppression. Personality and individual differences. 2020. 157 p.

Додаток 1

ОПИТУВАЛЬНИК ДІАГНОСТИКИ АГРЕСИВНИХ ТА ВОРОЖИХ РЕАКЦІЙ ЛЮДИНИ БАССА—ДАРКІ

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак "+", якщо не підходить, то "-".

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.

24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.

25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.

26. Я не здатний на брутальні жарти.

27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.

28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.

29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.

30. Досить багато людей заздрять мені.

31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.

32. Мене пригнічує те, що мало роблю для своїх батьків.

33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх поставили на місце.

34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.

35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.

36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.

37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.

38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.

39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.

40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.

41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.

42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.

43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.

44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.

45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужакам".

46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.

47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.

48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.

49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.

50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.

51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.

52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити

приємне мені.

53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.

54. Невдачі засмучують мене.

55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.

56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.

57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.

58. Іноді я відчуваю, що життя поводиться зі мною несправедливо.

59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.

60. Я лаюся тільки через злість.

61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.

62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.

63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.

64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.

65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.

67. Я часто думаю, що жив неправильно.

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

69. Я не засмучуюсь через дрібниці.

70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.

71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізовувати.

72. Останнім часом я став занудою.

73. Під час суперечки я часто підвищую голос.

74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія:

"Так": 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. "Ні": 9, 17, 41.

Непряма агресія:

"Так": 2, 18, 34, 42, 56, 63. "Ні": 10, 26, 49.

Роздратування:

"Так": 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. "Ні": 11, 35, 69.

Негативізм:

"Так": 4, 12, 20, 23. "Ні": 36.

Образа:

"Так": 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. "Ні": 44.

Підозрілість:

"Так": 6, 14, 22, ЗО, 38, 45, 52, 59. "Ні": 65, 70.

Вербальна агресія:

"Так": 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. "Ні": 39, 66, 74, 75.

Почуття провини.:

"Так": 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами "образа" і "підозрілість".

Індекс агресивності: сума балів за шкалами "фізична агресія", "роздратування" і "вербальна агресія".

Додаток 2

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ А. АССІНГЕРА

Методика діагностики рівня агресивності А. Ассінгера спрямована на виявлення загального рівня агресивності особистості та особливостей її прояву в міжособистісній взаємодії. Даний опитувальник дозволяє оцінити ступінь схильності до конфліктності, прямої або прихованої агресії, а також здатність контролювати власні емоційні реакції.

Методика складається з низки запитань, що передбачають вибір одного з варіантів відповіді. За результатами обробки визначається сумарний показник агресивності, який інтерпретується відповідно до встановлених рівнів: низький, середній або високий.

Низький рівень агресивності свідчить про стриманість, доброзичливість та здатність до конструктивного вирішення конфліктів. Середній рівень характеризує достатню наполегливість та здатність відстоювати власну позицію без надмірної конфліктності. Високий рівень агресивності може вказувати на схильність до різких висловлювань, імпульсивності, конфліктної поведінки та труднощів у міжособистісних стосунках.

Методика є зручною у використанні, не потребує значного часу для проведення та може застосовуватися у роботі зі студентською молоддю з метою психодіагностики та подальшої профілактично-корекційної роботи.

- Чи легко Ви дратуєтеся, якщо з Вами не погоджуються?
- Чи підвищуєте Ви голос у суперечці?
- Чи важко Вам стримати негативні емоції?
- Чи часто Ви вступаєте в конфлікти?
- Чи можете Ви різко відповісти співрозмовнику?
- Чи довго Ви пам’ятаєте образи?
- Чи вважаєте Ви, що іноді силові методи є виправданими?
- Чи важко Вам пробачити людину після конфлікту?
- Чи відстоюєте Ви свою позицію навіть у дрібницях?
- Чи буває, що Ви шкодуєте про різкі висловлювання?

- Чи часто Вас дратують повільні люди?
- Чи можете Ви вдарити кулаком по столу під час сварки?
- Чи виникає у Вас бажання «поставити людину на місце»?
- Чи легко Ви вибачаєтеся?
- Чи вважають Вас оточуючі конфліктною людиною?
- Чи буває, що Ви говорите образливі слова?
- Чи складно Вам контролювати гнів?
- Чи часто Ви відчуваєте внутрішнє роздратування?
- Чи можете Ви свідомо стримати агресію?
- Чи прагнете Ви домінувати у спілкуванні?

Інтерпретація результатів (при 20 запитаннях)

Кількість балів	**Рівень агресивності**	**Характеристика**
0–10 балів	Низький	Стриманість, доброзичливість, схильність до компромісу
11–24 бали	Середній	Наполегливість, уміння відстоювати позицію без надмірної конфліктності
25–40 балів	Високий	Імпульсивність, конфліктність, труднощі у міжособистісних стосунках

Додаток 3

ТЕСТ Г. АЙЗЕНКА (EPQ)

Тест Ганса Айзенка (Eysenck Personality Questionnaire, EPQ) є однією з найбільш відомих психодіагностичних методик дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості. Методика розроблена з метою вимірювання базових рис темпераменту та особистості відповідно до факторної теорії особистості Г. Айзенка.

Опитувальник EPQ дозволяє визначити показники за чотирма основними шкалами:

- **Екстраверсія (E)** – характеризує спрямованість особистості назовні, товариськість, активність, імпульсивність.
- **Нейротизм (N)** – відображає рівень емоційної стабільності, тривожності, схильності до переживань.
- **Психотизм (P)** – визначає рівень агресивності, імпульсивності, емоційної холодності та схильності до асоціальної поведінки.
- **Шкала брехні (L)** – вимірює тенденцію до соціально бажаних відповідей та ступінь щирості респондента.

Опитувальник складається із серії запитань, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку кількості відповідей, що відповідають ключу кожної шкали. Отримані показники інтерпретуються відповідно до нормативних значень (низький, середній, високий рівень).

Методика EPQ широко використовується в психологічних дослідженнях студентської молоді, оскільки дозволяє комплексно оцінити особистісні риси, що можуть бути пов’язані з проявами агресивності, емоційної нестійкості та особливостями міжособистісної взаємодії.

Опитувальник Айзенка містить 57 запитань, з яких за 24 запитаннями оцінюються екстраверсія-інтроверсія, інші 24 запитання характеризують нестабільність-стабільність, а останні 9 - входять в шкалу відвертості і вірогідності результатів дослідження. Вира-женість фактора екстраверсія-інтроверсія в балах оцінюється так:

0-2 - вкрай виражена інтроверсія;

3-7 - виражена інтроверсія;

8-11 - помірна інтроверсія;

12-15 - помірна екстраверсія;

16-18 - виражена екстраверсія;

19-24 - вкрай виражена екстраверсія;

Фактор нейротизму оцінюється так:

0-2 - вкрай мало виражений нейротизм;

3-7 - мало виражений нейротизм;

8-11 - помірний нейротизм;

12-15 - виражений нейротизм;

16-18 - досить виражений нейротизм;

19-24 - вкрай виражений нейротизм.

Обробку опитувальника проводять за допомогою ключа й починають її із шкали відвертості (В).

Якщо в обстежуваного за шкалою (В) 5 балів або більше, результати його відповідей не використовуються, а йде пошук причин невідвертих відповідей.

Потім підраховуються бали за шкалою екстраверсії. Якщо кількість балів 12 і більше, то обстежуваного можливо вважати екстравертом, менше 12 балів - інтровертом. Т

акі самі оцінки застосовуються й для шкали нейротизму: якщо 12 балів і більше - нейротизм, менше - емоційна стабільність.

Один із варіантів особистого опитувальника Айзенка й ключ для обробки представлені далі (методики наведені за ВА. Маріщуком з співавт., 1990).

Ключ до опитувальника Айзенка

Екстраверсія		Нейротизм		Відвертість	
Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
1, 3, 8, 10	5, 15	2,4,7		6	12
13, 17, 22	20	9, 11, 14		24	18
25, 27, 29	32, 34	16, 19, 21, 23		36	30
39, 44, 46	37, 41	26, 28, 31, 33			42
49, 53, 56	51	36, 38, 40, 43			48
		45, 47, 50, 52			54
		55, 57			